

עבודה משותפת ושיתוף פעולה בפולין 1945-1939

מאז ספטמבר 1939, וגם לאחר המלחמה, הגיבו הפולנים על כיבוש ארצם בין השאר בטיפוח דימוי עצמי לפיו היתה פולין המדינה היחידה שבה לא היו "קוויזלינגים", משתפי פעולה. דימוי עצמי זה ביטא תחושת עליונות מוסרית של הפולנים, שנשענה בין השאר על דימוי של התנגדות ייחודית, אשר כבר במהלך הכיבוש טופחה עד כדי מיתולוגיזציה של התגובה הפולנית לכיבוש. מבחינה פסיכולוגית-חברתית ניתן להבין מגמה זו, שכן במלחמת העולם השנייה היתה החברה הפולנית, יותר מכל חברה אחרת, חסרת אונים לנוכח כוונותיה של גרמניה הנאצית לכוון באירופה סדר אתני ודמוגרפי חדש. מצבה הנואש של פולין לאחר התבוסה של ספטמבר 1939 הוליד את הצורך ליצור אמון מחודש בכוחה שלה. אף-על-פי כן, עדיין בעיצומו של הכיבוש, יצא ב-1943 כתב העת הקתולי של תנועת ההתנגדות הפולנית **תרבות המחר** (*Kultura Jutra*), בביקורת על כך שבחברה הפולנית נוצר תסביך נחיתות, המבקש תיקון באמצעות חזרה על סיסמאות פתטיות כגון: "פולין התקוממה ראשונה" ("Polska pierwsza stawiała opór"), או "בפולין לא קם אף קוויזלינג" ("Polska nie wydała Quislinga"); מה גם שחרף האבדות בנפש שספגה פולין, שהיו גדולות יחסית, הרי לאמיתו של דבר תרומתה למלחמה נגד גרמניה הנאצית היתה קטנה.¹ יתרה מזו, בניגוד לדימוי העצמי של הפולנים, לרשויות הכיבוש הגרמני דווקא היתה יכולת לאתר בפולין גורמים מקומיים שהיו מעוניינים במיסוד עבודה פוליטית משותפת איתן, ואולם בגלל עיקשותם האידיאולוגית לראות בפולנים עם נחות לא גילו הגרמנים כל נכונות להכיר

1. *Kultura Jutra*, 10 Oktober 1943. עיתונות המחתרת הבלתי לגלית, שבמאמר זה נתייחס להתבטאויות שלה לעתים קרובות, התחלקה לקבוצות שונות זו מזו מבחינה אידיאולוגית ופוליטית, שמבחינה עקרונית היו קשורות למפלגות, כלומר למחנות הפוליטיים שמלפני המלחמה. כשופרות של הקבוצות שהוציאו אותם לאור, תיעדו העיתונים הללו מגוון רחב של עמדות ודעות "בלא כחל וסרק". השוואה ליתר פירוט: Klaus-Peter Friedrich, *Der nationalsozialistische Judenmord in polnischen Augen: Einstellungen in der polnischen Presse 1942-1946/47* (phil. Diss. Köln, 2002) (Druckfassung in Vorbereitung). Zur Lage der Presse im GG vgl; idem, "Publizistische Kollaboration im sog. Generalgouvernement: Personengeschichtliche Aspekte der deutschen Okkupationsherrschaft in Polen (1939-1945)" in: *ZFO* 48 (1999), pp. 50-89; and idem, "Die deutsche polnischsprachige Presse im Generalgouvernement (1939-1945): NS Propaganda für die polnische Bevölkerung", in: *Publizistik* 46 (2001), pp. 162-188.

בפולין כגורם "הראוי לשיתוף פעולה". יחסה של המנהיגות הנאצית להצעות של פולנים לשיתוף פעולה במישור המדיני או הממשלתי היה אפוא מאופק ביותר. הצעות ברוח זו, כגון אלה שהגה הפובליציסט וולדיסלב סטודניצקי (Studnicki), שרחש ידידות לגרמנים, לא נענו מעולם. עם ההצעות הללו נמנו גם תוכניות שהגה פרופסור ליאון קוזלובסקי (Kozłowski), ארכיאולוג מלבוב, ששהה בגרמניה כסטודנט וכיהן לפני מלחמת העולם השנייה כראש ממשלת פולין. סטודניצקי הכין תוכניות לשיתוף פעולה גרמני-פולני נגד ברית-המועצות, על רקע האווירה האנטי-סובייטית החריפה בקרב שבויים פולנים שנכלאו במחנה עונשין סובייטי ושוחררו בקיץ 1941. בדצמבר 1941 סיפר קוזלובסקי במסיבת עיתונאים על קורותיו תחת שלטון הכיבוש הסובייטי, ובאביב 1943 נסע לעיירה קטין (Katyn) כדי להעיד על רצח הקצינים הפולנים בידי הנ.ק.וו.ד. ואולם הנאצים לא גילו רצון להשתמש בשירותיו, ואף מנעו ברגע האחרון את פרסומה של סדרת מאמרים על אודותיו בכתב העת הגרמני *Berliner Illustrierte*.² גם הסופר הפולני יוזף מצקייביץ' (Mackiewicz) שיתף פעולה באופן זמני עם שלטונות הכיבוש הגרמני בוויילנה במאבק נגד הקומוניסטים.³ אחיו הבכור של מצקייביץ', סטניסלב צאט מצקייביץ', פובליציסט וילנאי רב השפעה, השתייך לקבוצת גולים במערב אירופה שהיו מחסידי של המרשל פילסודסקי ולאומנים פולנים. ביולי 1940 הציעו אלה למשרד החוץ הגרמני – באמצעות השגריר הגרמני בליסבון – שיתוף פעולה בתחום הפוליטי במאבק נגד ברית-המועצות.⁴ אישים אלה לא היו היחידים שגילו נכונות לשיתוף פעולה

2. כתב היד מ-16 בנובמבר 1941, בחתימת הצנזור, הועבר לארכיון הפוליטי של משרד החוץ Bernard Wiaderny, *Der polnische Untergrundstaat und* (Presseabteilung Sign 123522). השו: (Akademische Abhandlungen zur Geschichte) (Berlin, 2002) *der deutsche Widerstand (1939-1944)*. קוזלובסקי, שהועסק בינתיים במוזיאון בברלין, קיפח כנראה את חייו בהפצצה על ברלין ב-1944. ראו: Zbigniew S. Siemaszko, *W sowieckim osaczeniu 1939-1943* (London, 1991) p. 217f. הוא ב-1941 עבר לצד הגרמני, יחד עם קוזלובסקי, גם מפקד צבאי בשם Franciszek Kuszel. הוא מונה לפקד על חיל ההגנה העצמית של הרוסים הלבנים במינסק, שלחם בפרטיזנים רוסים. שם, עמ' 218 ואילך. ראו גם: Mikolaj Kunicki, "Unwanted Collaborators: Leon Kozłowski, Władysław Studnicki, and the Problem of collaboration among Polish Conservative Politicians in World War II", in: *European Review of History* 8 (2001), pp. 214-218.
3. Klaus-Peter Friedrich, "Der 'Fall Józef Mackiewicz' und die polnische Zeitgeschichte: Geschichtsbilder und Biographien zwischen Kollaboration und Widerstand", in: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (ZFG)* 48 (2000) pp. 701-704.
4. Bernard Wiaderny, "Nie chciana kolaboracja: Polscy politycy i nazistowskie Niemcy w lipcu 1940", in: 142 *Zeszyty Historyczne* (2002) p. 137 בשלב מאוחר נוגדת את התזה של Wiaderny ששיתוף הפעולה הפוליטי לא יצא אל הפועל משום שהטרור שהכובשים הפעילו הבהיל אפילו את המצדדים בשיתוף פעולה ולימד אותם לקח. ראו: Wiaderny, *Der polnische Untergrundstaat*.

עם הגרמנים; אצל פולנים רבים היתה הקרקע לשיתוף פעולה כזה פורייה, בין השאר משום שסיפוח החבלים המזרחיים של פולין בידי ברית-המועצות ב-1939 עורר בהם גישה שלילית כלפי הסובייטים, וכפועל יוצא מכך גישה חיובית כלפי הרודנות הגרמנית.⁵ לקראת סוף המלחמה אכן פעלו הגרמנים בשיתוף עם חלקים מהכוחות המזוינים של המחתרת הפולנית,⁶ כגון באזור נובוגרודק (Novogrodek) שבפולין המזרחית, או במלחמה נגד צבא ההתקוממות האוקראיני (UPA) שבגליציה המזרחית.⁷ במחוז ראדום שבגנרלגוברמן החל בשנת 1943 שיתוף פעולה בין פולנים לגרמנים ברדיפות אחר פולנים בעלי השקפה מרכזיסטית ואחרי יהודים;⁸ בסוף המלחמה הגיעו יחידות של NSZ (המחתרת הפולנית הימנית),⁹ שפעלו באזור זה, לאזור הכיבוש הגרמני בבואריה, יחד עם חיילי הוורמאכט הנסוגים. בפולין הכבושה היו אם כן סיבות שונות למאמציה של גרמניה הנאצית לעבודה משותפת עם הפולנים במטרה להגשים את יעדיה החברתיים, הכלכליים והפוליטיים ל"יישוב מחדש" של האוכלוסיות. ביטוייו של "יישוב מחדש" זה היו שליטה בפולין תוך שימוש מינימלי בכוח אדם גרמני, הפליה, גירוש, הפרדת היהודים ו"אריזציה" של רכושם.¹⁰

- .5 Czesław Madajczyk, *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich* (Warszawa, 1962), p. 31ff. Edmund Dmitrów, *Niemcy I okupacja hitlerowska w oczach Polaków: Poglądy i opinie*; 827, *z lat 1945-1948* (Warszawa, 1987), p. 144; Friedrich, "Publizistische Kollaboration" *Kunicki, "Unwanted Collaborators"* עמ' 209-214.
- .6 לתיאור השיחות בין ה"ארמיה קרויובה" (AK) לנציגי שלטונות הכיבוש ב-1944 ראו: Die Heimatarmee: *Geschichte und Mythos der Armia Krajowa*, ed. by Bernhard Chiari (München, 2003).
- .7 Tomasz Strzembosz, *Rzeczpospolita podziemna: Społeczeństwo polskie a państwo podziemne 1939-1945* (Warszawa, 2000), pp. 100-103.
- .8 ראו: Lucjan Dobroszycki and Marek Getter, "The Gestapo and the Polish Resistance Movement", in: *Acta Polonicae Historica* 4 (1961), pp. 85-118, here: p. 105; zum Hintergrund: Włodzimierz Borodziej, *Terror und Politik: Die Deutsche Polizei und die polnische Widerstandsbewegung im Generalgouvernement 1939-1944* (Veröff. Des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abt. Universalgeschichte, Beiheft 28) (Mainz, 1999).
- .9 Narodowe Siły Zbrojne (NSZ), הקבוצות המזוינות מן הזרם הלאומי-דמוקרטי, שרק ב-1944 הציבו עצמן תחת פיקוד הקומנדו של צבא המולדת, וגם אז רק באופן חלקי.
- .10 עובדים במשרד הנאמנות שניהל את הרכוש היהודי שהוחרם היו בראש ובראשונה פולנים, אולם העובדה שהדרגים הנמוכים של הממשל הפולני היוו חלק ממנגנון ההפליה והרדיפה של הכובשים לא נחקר עד כה. Marek Jan Chodakiewicz, *Zidzi i Polacy 1918-1955. Współistnienie – zagłada – komunizm* (Warszawa, 2000), p. 194 f.

למרות הבעייתיות הנלווית לשיתוף פעולה בין כובש לנכבש, אגודות שונות ורשויות מקומיות של השלטון הפולני המקומי מילאו תפקיד חשוב בסיוע לגרמנים. אלה כללו, בין היתר, את "המועצה העליונה לעזרה סוציאלית" (Rada Główna Opiekuńcza) (להלן: RGO), ועוד מוסדות שהפולנים והגרמנים כאחד השתמשו בשירותיהם, כגון הצלב האדום הפולני (PCK), שתחומי אחריותו הוגבלו יותר ויותר במהלך הזמן,¹¹ הבנק הפולני להנפקות (Bank Emisyjny w Polsce) ומנהלו פליקס מלינסקי (Młynarski),¹² וכן המו"לים של כמה כתבי עת מקצועיים לא-פוליטיים.¹³ גם המשטרה הפולנית הוכיחה עצמה כאחד המכשירים שהועילו ביותר לגרמנים באכיפת הכיבוש בגנרלגוברנמן, וכמוה גופים נוספים. ענייניו של מאמר זה לתאר ולבחון תופעות אלו של שיתוף פעולה, אם ישיר ואם עקיף, עם הגרמנים בפולין הכבושה במלחמת העולם השנייה.¹⁴ בחינה זו תיעשה תוך הדגשה ובדיקה מדוקדקת של השאלה, באיזו מידה השתתפו קבוצות ימניות וימניות קיצוניות, וכן חלקים אחרים של האוכלוסייה הפולנית, ביישום המדיניות הנאצית כנגד יהודי אירופה בכלל ויהודי פולין בפרט, היינו בהפרדתם משאר האוכלוסייה ורציחתם,¹⁵ ובאיזו מידה היתה השתתפות זו בבחינת מימוש בולט ומשמעותי של שיתוף הפעולה הפולני עם הגרמנים.

מעמדה של ההתנגדות הפולנית

בתקופת הכיבוש הגרמני במלחמת העולם השנייה קמו בפולין מספר הולך וגדל של קבוצות וארגוני התנגדות שהתחרו זה בזה וייצגו תוכניות פעולה שונות. הגוף השמאלי (Lewica) נשלט על ידי הזרם העיקרי של המפלגה הסוציאליסטית הפולנית (PPS),¹⁶ ומן הארגון המחתרתי שלה התפצלו קבוצות סוציאליסטיות-שמאלניות קטנות. הימין (Prawica) השתרע על פני טווח גדול,

11. חלק מתפקידי הצלב האדום הפולני הועברו לידי ה-RGO. Bogdan Kroll, *Opieka I samopomoc społeczna w Warszawie 1938-1945* (Warszawa, 1977), p. 180.

12. בתום המלחמה פתחה פרקליטות המדינה הפולנית בחקירה נגד מלינסקי, אך לא היה אפשר להוכיח שיתוף פעולה בעל אופי של בגידה במדינה.

13. ראו: Friedrich, *Der nationalsozialistische Judenmord in polnischen Augen*, עמ' 167.

14. על המוסדות הללו של שיתוף פעולה ראו: Klaus-peter Friedrich, "Über den Widerstandsmythos im besetzten Polen in der Historiographie", in: *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts* (1998), pp. 35-41. לעניין הסיוע להקמת חיל המשמר ברוסיה הלבנה הפולנית לשעבר, שבו שירתו גם פולנים, ראו: Martin Dean, *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941-1944* (New York, 2000).

15. בשנים האחרונות היוותה שאלה זו נושא לוויכוח (Jedwabne Debatte), בעקבות ספרו של גרוס על רצח יהודי יידוּבְנָה: ראו: יאן טומש גרוס, **שכנים**, השמדתה של הקהילה היהודית ביידוּבְנָה שבפולין, תרגם מפולנית: יז'י מיכלוביץ', ירושלים 2002.

16. ה-PPS פעל תחת הכינוי: WRN: Wolność, Równość, Niepodległość.

החל בזרם המרכזי של מפלגת "הדמוקרטיה-הלאומית" ("האנדציה"), ועד לקבוצות של ימין קיצוני וקבוצות פשיסטיות.¹⁷ בנוסף לאלה היו קבוצות התנגדות רבות שהיו קשורות למפלגת העבודה הקתולית (Stronnictwo Pracy – SP) ולתנועת האיכרים (Ruch Ludowi) והמפלגה החשובה שלה Stronnictwo Ludowe – SL. כל המפלגות הללו יחד היו מיוצגות ב"צבא המולדת" – א.ק. (Armia Krajowa – AK)¹⁸ – הארגון הצבאי המחתרתי המרכזי בפולין הכבושה, שפעל מסתיו 1939 בכל שטחי פולין שלפני המלחמה – ובגופים שונים של נציגות הממשלה הפולנית בגולה (Delegatura).¹⁹ גם החוגים הפוליטיים שהיו קשורים במשטר ה"סנאציה" (Sanacja) (המפלגה ששלטה בפולין לפני המלחמה),²⁰ הכפיפו את עצמם למרותם של הגופים הללו. בינואר 1942 הקימו הקומוניסטים הפולנים, חברי "מפלגת הפועלים הפולנית" (Polska Partia Robotnicza – PPR), את "משמר העם" (Gwardia bzw. Armia Ludowa) – ארגון צבאי מחתרתי נוסף בפולין הכבושה. רק כמה מהקבוצות הימניות הקיצוניות נותרו מחוץ לקונצנוס. כבר מתחילת המלחמה היתה עמדתה של תנועת ההתנגדות הפולנית כלפי הגרמנים והסובייטים נתונה במחלוקת: חלוקתה של פולין בין היטלר לבין סטלין הפכה אותה למקרה חריג, יחסית לשאר מדינות אירופה, במובן זה שנוצרה בה הזדמנות לשיתוף פעולה עם כל אחת משתי מעצמות הכיבוש. למעשה, מצב העניינים של כיבוש על ידי שתי מדינות יצר מגוון של אפשרויות לשיתוף פעולה ולמלחמות פנימיות בין תומכי שתי מדינות הכיבוש ומתנגדיהן, וויכוחים לוהטים שלא היו רלוונטיים במקומות אחרים. הימין הלאומני-האנטי-קומוניסטי דבק בדרך כלל בעמדתו השלילית גם כלפי הגרמנים, ולפיכך שררו בינו לבין שאר הקבוצות בתנועת ההתנגדות יחסים מתוחים. התיאורים ההיסטוריים המקובלים, המציירים תמונה של ניגוד ברור וחד-משמעי בין התנגדות לבין שיתוף פעולה (עם הכובשים), נובעים משינוי הפרספקטיבה לאור ההתרחשויות בשנות המלחמה המאוחרות.²¹ למעשה, בתקופת המלחמה לא היו הגבולות בין תופעות אלו חד-משמעיים; בתחילת המלחמה התקיים סוג של שיתוף פעולה גם בקרב תנועת ההתנגדות, ולכן אי אפשר לדבר על הבחנה מובהקת בין התנגדות לבין שיתוף פעולה. רק עם הופעת הסימנים לקריסתה של

17. דיון ביתר פירוט ראו להלן.

18. בסדר כרונולוגי היה שמו הרשמי: Służba Zwyciestwu Polski (Dienst am Sieg Polens, SZP) und Związek Walki Zbronej (Verband für den bewaffentten Kampf, ZWZ) und Armia Krajowa הונהג ב-14 לפברואר 1942. ראו: Andrzej Krzyztof Kunert, *Illustrowany przewodnik po Polsce Podziemnej 1939-1945* (Warszawa, 1996), p. 443ff (1945-1939).

19. הדלגטורה, שמושבה היה בווארשה היתה הנציגות החשאית בעלת הסמכויות של הממשלה הגולה בארץ הכבושה.

20. "Sanacja" (הבראה) היה השם שניתן למשטר הדיקטטורי בפולין אחרי המהפכה של יוזף פילסודסקי, בשנת 1926, שמטרתו היתה להבריא את הדמוקרטיה הפרלמנטרית.

21. Hans Lemberg, "Kollaboration in Europa mit dem Dritten Reich um das Jahr 1941", in: Karl

גרמניה הנאצית ירדה קרנה של העבודה המשותפת עם הכובשים, שבעיני המצדדים בה שירתה את טובת העם הפולני והפכה בתודעתם של מספר גדל והולך של אזרחים לבגידה באינטרסים של האומה הפולנית. אבל גם בשלבים מאוחרים אלה היה "הגבול בין התעשרות אישית, שיתוף פעולה ובגידה בעם... מטושטש למדי"²², דבר שגרם לערבובן של צורות שיתוף פעולה והתנגדות. בודהן סקרדז'ינסקי (Skaradziński), למשל, כותב על "שיתוף פעולה בעל שני פנים" (kolaboracja dwustronna) בקרב השוטרים הפולנים, שסייעו לגרמנים להשליט סדר ובה-בעת היו חברים בתנועת ההתנגדות הפולנית.²³ גם גופים פולניים כמו מושים אחרים, שסייעו לגרמנים באזורים הכפריים, קיימו במקביל קשרים עם תנועת ההתנגדות הלאומית הפולנית.²⁴ בדומה לכך גם עובדים ברמה מנהלית נמוכה, ששיתפו פעולה פחות או יותר עם "צבא המולדת" (א.ק.), התחייבו כלפי שני הצדדים – הכובש והנכבש – וכמוהם גם כמה עיתונאים וסופרים פולנים שכתבו מאמרים בשפה הפולנית עבור עיתונות הכיבוש וסברו שיוכלו במקביל לטהר את עצמם באמצעות פעילות התנגדות, אמיתית או מדומה. אפילו יאן סטיניסלב ינקובסקי (Jankowski), ראש הנציגות של הממשלה הפולנית בגולה, שימש מ-1943, במשך זמן מה, חבר ב"וועד לעזרה סוציאלית" בווארשה (Polski Komitet Opiekuńczy) ועבד במשותף עם הגרמנים.²⁵ היו גם פולנים שעבדו לסירוגין עבור שני הצדדים: לעתים שיתפו פעולה עם תנועת ההתנגדות ולעתים שירתו את הגסטפו.²⁶ סוכנים ואנשי קשר שפעלו באופן כזה למען שלטונות הכיבוש לא היו דווקא אנשי שוליים, אלא באו מחוגים שונים של החברה הפולנית, ומנו ביניהם אינטלקטואלים, כמרים, ראשי כפרים, ראשי קהילות, חקלאים ומורים.²⁷

Bosl (ed.), *Das Jahr 1941 in der europäischen politik* (München/Wien 1972), pp. 143-162, esp. p. 154.

22. Waclaw Długoborski, "Die deutsche Besatzungspolitik und die Veränderungen der Sozialen Struktur Polens 1939-1945" in: idem (ed.) *Zweiter Weltkrieg und sozialer Wandel, Achsenmächte und besetzte Länder* (Göttingen, 1981), pp. 303-363, here: p. 321.

23. Bohdan Skaradziński, "W czasach wojny na prowincji", in: *Więź* 21 (1978), Part I pp. 87-100, Part 2, p. 100-119, here: I, pp. 98 קומוניסטית, נאמר שלא נהנה מחסותם של השלטונות הגרמניים אך קיים קשרים עם AK, עבודה עשה "שירותים חשובים". "Rzecz o policji "granatowej" w Generalnym Gubernatorstwie 1939-1945 (Warszawa, 1990), p. 323.

24. Chodakiewicz, *Żydzi i polacy 1918-1955*, עמ' 123, 153.

25. Kroll, *Opieka*, עמ' 123, 153.

26. Borodziej, *Terror und Politik*, עמ' 161-146. בעניין הבעייתיות של אנשי קשר של מנגנון הביטחון הגרמני, ראו: Kazimierz Iranek-Osmecki, *Powołanie* עמ' 161-146. בעניין המקרה של לודוויק קלקשטיין ראו גם: *i Przenaczenie: Wspomnienia oficera Komendy Głównej AK 1940-1944* (Warszawa, 1998).

27. Stanisława Lewandowska, *Okupowanego Mazowsza dni powszednie 1939-1945* (Warszawa, 1993), p. 243f.

"צבא המולדת", שהיה הרשות המבצעת הצבאית בפולין מטעם הממשלה הפולנית הגולה, התנגד באופן נמרץ לכפילות זו, והפעיל את סמכותו במטרה לחנך את ההמונים ולהתרות בהם נגד שיתוף פעולה עם שלטונות הכיבוש. יש להניח שההצלחה שנחל הא.ק. בהפעלת כוחו נבעה בראש ובראשונה מהענישה, או לפחות מאיומי הענישה, שנקט בדרך כלל נגד אזרחי המדינה. משערים שבין 10,000 ל-12,000 בני אדם נידונו על ידי בתי דין של הא.ק. בעוון "התנהגות לא הולמת כלפי מעצמת הכיבוש".²⁸ כך קיבלה עליה ההתנגדות המאורגנת את תפקיד הגוף הפנים-אתני המשליט משמעת.

יש לציין כי בוויכוחים הערים בעיתונות המחותרת בכל הנוגע לחוסר נאמנות ולהתנהגות לא פטריוטית לא עלה כלל המושג "שיתוף פעולה".²⁹ המונחים שבהם השתמשו בפולין הכבושה לציין עבודה משותפת עם הכובשים הגרמנים (או הסובייטים) היו, בין השאר, "קוויזלינגיות",³⁰ בילוש,³¹ הלשנה,³² "ללכת יד ביד עם הכובשים", כלומר "לעשות למענם שירות",³³ או פשוט פשיזם.³⁴ ובגידה. התנהגויות כאלו, שיוחסו למתנגדים הפוליטיים, או בנימה פולמוסית ל"חלאה"³⁵ של החברה ול"צבועים"³⁶ בדמות בני אדם, התפרשו בדרך כלל כ"חרפה לשמם הטוב של הפולנים".³⁷ בהקשר זה יש להביא בחשבון גם את השיח בין בני התקופה לגבי ההתנהלות כלפי שלטונות הכיבוש, ובאופן ספציפי איזו התנהגות תיחשב

28. Czesław Madajczyk, "Kann man in Polen 1939-1945 von Kollaboration sprechen?", in: Warner Röhr (ed.), *Okkupation und Kollaboration (1938-1945): Beiträge zu konzepten und Praxis der* .148 Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik (Berlin u. a. 1994), p. 148

29. רק זמן קצר אחרי תום מלחמת העולם השנייה השתמשו בפולין לראשונה בביטוי "שיתוף פעולה" Czesław Madajczyk, "Zwischen neutraler Zusammenarbeit der Bevölkerung (kollaboracja) okkupierter Gebiete und Kollaboration mit den Deutschen", in: Röhr (ed.), *Okkupation und Kollaboration*, עמ' 45-58.

30. ראו: *Trybuna Wolności*, Nr. 42, 15.10.1943.

31. *Polak*, Nr. 4, 29.10.1942.

32. *Kraj*, Nr. 11, 5.10.1943.

33. *Trybuna Wolności*, Nr. 50, 20.2.1944.

34. *Baykada Wolności*, Nr. 2, 14.6.1944.

35. WRN Nr. 11, 4.6.1943, *Bacznosc na usiłowania wroga!*

36. *Biuletyn Informacyjny*, Nr. 11 (166), 18.3.1943, Hjeny

37. ראו מאמר על הפרובלמטיקה היהודית בעיתונות המחותרת הפולנית בשנים 1939-1945 בתוך: *Biuletyn Informacyjny*, 6.3.1941 zit. nac: Jerzy Jarowiecki, "Problematyka żydowska w polskiej prasie Maria Konopka and Michał Zięba, אשר פורסם בתוך: *konspiracyjne w latach 1939-1945*" (eds.), *Bibliologia, literatura, kultura: Księga pamiątkowa Kraków* (1999), pp. 243-266,

להולמת את הנסיבות, ואיזו תיחשב ל"שיתוף פעולה עם האויב". בעניין זה תהיינה התפיסות של השופטים רחוקות זו מזו ומושפעות מהשקפתם הפוליטית, ומכאן שבויכוח הפנים פולני שימשה ההאשמה בשיתוף פעולה מושג פולמוסי במחלוקת בין כוחות ההתנגדות המתחרים זה בזה.

המועצה המרכזית לעזרה סוציאלית (Rada Główna Opiekuńcza) כגוף משתף פעולה

המלחמה ומדיניות הכיבוש הולידו מצוקה סוציאלית חריפה בקרב חלקים רבים של הציבור הפולני. מיד עם פרוץ המלחמה, מ-1 בספטמבר 1939 ואילך, נמלטו אלפי פולנים מן האזורים המערביים של פולין מזרחה. מאוחר יותר, בעקבות התבססות שלטון הכיבוש הגרמני, גורשו אלפי פולנים, בכמה גלים, מהמחוזות המערביים שסופחו לרייך אל שטח הגנרלגוברנמן, ומאחר שנתרו מחוסרי דיור, עבודה ואמצעי קיום, נזקקו לעזרה סוציאלית. ועדת הסיוע החשובה ביותר שהוקמה באופן ספונטאני כדי להקל את מצוקת התושבים הפולנים היתה "ועדת הערים הגדולות לעזרה עצמית סוציאלית" (Stołeczny Komitet Samopomocy Połącznej – SKSP).³⁸ לימים התארגנו ועדה זו ואחרות בארגון שכונה "עזרה פולנית" (Polska Pomoc).³⁹ על פי הדוגמה של ארגון "הרווחה לעם" הנאצי (NSV), שהיה מיועד "לגרמנים בלבד", אסף הארגון הפולני לעזרה סוציאלית תרומות ותמיכה בקרב האוכלוסייה הפולנית למטרות סוציאליות.⁴⁰ נאספו בגדים ונעליים, הוקמו בתי תמחוי לחלוקת מרק, בחלקם על ידי נזירות, וניתנה גם עזרה כספית.⁴¹ הרשויות המקומיות בערים העמידו לרשות הנזקקים מבנים ובהם ארגנו מקומות לינה לאנשים רבים. "המועצה הראשית לעזרה סוציאלית" (RGO) הוקמה כדי לשרת את האינטרס הפולני, אולם בהבעת שירתה גם את הגרמנים, שביקשו להיעזר בה כמנגנון לביסוס שליטתם בפולין.⁴² ה-RGO היה הארגון החשוב ביותר שפעל בפולין תחת הכיבוש הנאצי, והקמתו נבעה מן הצורך לתאם בין כל הוועדות לעזרה סוציאלית בפולין. משימתו החשובה ביותר היתה חלוקת

here: p. 247f.; *Prawda*, Nr. 5, Mai 1942, Prococtwa się wypełniają
Zarządzenie Krajowej Rady Narodowej, Nr. 3, 5.2.1944.

38. ראו: Kroll, *Opieka*.

39. במסמכים הגרמניים הוא נקרא "מפעל העזרה הפולני".

40. בהתאם לעקרונן "הפרד ומשול" של שלטונות הכיבוש, ניהלו המיעוטים של האוקראינים והיהודים ארגוני עזרה סוציאלית משלהם.

41. ראו: Janina Kielboń, "Polska Pomoc w Lublinie 1939-1940" in: Anna Wiśniewska (ed.), *Studia Historyczne: Księga pamiątkowa dedykowana Czesławowi Rajcy* (Lublin, 1995), pp. 307-315.

42. Kroll, *Opieka*, עמ' 108, 115.

התרומות והחבילות שנתקבלו מחוץ לארץ, וכדי ליישם טכנית את פעילותן, היה ה-RGO על כל סניפיו, הן ברמה המקומית והן ברמה האזורית, חייב לעבוד יחד עם הגרמנים בניהול העזרה הסוציאלית. למעשה, כדי להשיג את מטרת הארגון תחת הכיבוש הגרמני, שאפה הנהגת ה-RGO לבנות מרחב של שיתוף פעולה עם הגרמנים מעבר לתחום העזרה הסוציאלית. חברי הארגון גויסו מן החוגים השמרניים: אצילים בעלי אחוזות (בתוכם נסיך וחמישה רוזנים) והבורגנות הגבוהה,⁴³ ובעלי תפקידים לשעבר בממשל ובמנהל של הרפובליקה הפולנית השנייה.⁴⁴ בפברואר 1940 יום הרוזן אדם פליקס רוניקיי (Ronikier)⁴⁵ את הקמת ה-RGO באופן בלתי רשמי, וביוני 1940 מונה ליו"ר הארגון. עוד במלחמת העולם הראשונה כיהן רוניקיי כיו"ר של מוסד דומה, ועבד בשיתוף עם הגרמנים גם בתחום הפוליטי. רוניקיי גילה נכונות ללכת לקראת הגרמנים מתוך אמון, וחתר למעשה לכך שהפולנים ימלאו תפקיד חשוב יותר במלחמה, או לפחות רשמי, גם אם הדבר יחייב עבודה משותפת עם הגרמנים.⁴⁶ כבר בשלב הראשון של הכיבוש היה רוניקיי מוכן להקים ממשלה ידידותית לגרמנים, ואולם תכניו וכותרת ההמצאה שגילה במאמציו החוזרים ונשנים לעבוד עם שלטונות הכיבוש עוררו את חשדן של חלק מתנועת ההתנגדות הפולנית. משום כך נבלמו יוזמותיו שוב ושוב: תחילה על ידי חבריו למאבק, ואחר כך גם על ידי נציגות הממשלה הפולנית הגולה.⁴⁷ כאשר הציעה הנהגת ה-RGO לארגן משמר אזרחי פולני, באביב 1943, הטיחה הממשלה הפולנית בגולה וטו על ההצעה, שלא יצאה אל הפועל.⁴⁸ רוניקיי היה משוכנע שמלחמת העולם תוכרע ממילא מחוץ לפולין בעזרת בעלות הברית, ולא בזכות פעולה זו או אחרת של תנועת ההתנגדות הפולנית.⁴⁹ הוא שאף לקשר הדוק עם הגרמנים משום שהיה מעשי, והאמין שתנועת ההתנגדות רק גובה קורבנות וממילא לא תשנה הרבה מבחינת תוצאות המלחמה. על השקפה זו ביסס את התנגדותו לתנועת ההתנגדות

43. חברי הוועד לעזרה סוציאלית בלבוב באו מחוגי הבורגנות. ראו מאמר על הוועד הפולני לעזרה סוציאלית של העיר לבוב בשנים 1941-1944: Grzegorz Hryciuk, "Kumityt: Polski Komitet Opiekuńczy Lwów Miasto w latach: 1941-1944" *Toruń* (2000), pp. 21-34.

44. ראו: Bogdan Kroll, *Rada Główna Opiekuńcza 1939-1945* (Warszawa, 1985), pp. 380, 398, 406.

45. Andrzej Pankowicz, "Adam Feliks Ronikier", in: *Polski Słownik Biograficzny*, Bd. 32, pp. 18-21; Kroll, *Rada Główna*, עמ' 64.

46. ראו: Kroll, *Rada Główna*, עמ' 378 ואילך, 385, 393, 405.

47. שם, עמ' 403, 414. auch ebd.

48. שם, עמ' 64, 67, 245.

49. הציפיות של רוניקיי בשנת 1942 דמו למה שהתנסה בו במהלך מלחמת העולם הראשונה – הוא ציפה שברית-המועצות תובס, אבל שבסופו של דבר תובס גרמניה הנאצית על ידי בעלות הברית המערביות. שם, עמ' 399.

הפולנית, ומשום כך ראה בהמשך ההתנגדות הפולנית שפיכות דמים חסרת תוחלת; במקום זאת העדיף שהפולנים יחתרו למעורבות בחיים הפוליטיים והציבוריים גם תחת הכיבוש. המטרה שעמדה ביסוד יוזמותיו של רוניקייר היתה להניע את הגרמנים לשנות את התנהלותם העוינת כלפי האוכלוסייה הפולנית, כדי ליצור בכך תנאים מוקדמים לעבודה משותפת בין האוכלוסייה הפולנית לבין רשויות הכיבוש. לדעתו, עבודה משותפת כזאת היתה אמורה להיות מופנית נגד הקומוניסטים מבית ונגד ברית-המועצות מחוץ.⁵⁰ ואכן, משפרצה המלחמה בין גרמניה הנאצית לבין ברית-המועצות, ביוני 1941, העלה רוניקייר תוכנית עבודה פולנית-גרמנית משותפת לניהול כלכלת האזורים הכבושים במערב ברית-המועצות, כדי להגן על האינטרסים הפולניים בשטחים אלה.⁵¹ בד בבד השקיע רוניקייר מאמצים בלתי נלאים במתן עזרה סוציאלית לאוכלוסייה הפולנית;⁵² הוא פנה פעמים רבות לפוליטיקאים ולרשויות גרמניות בתזכירים בכתב, ובהם מחה על עוינותה של מדיניות הכיבוש כלפי האוכלוסייה הפולנית הכבושה ונקט עמדה לוחמנית בייחוד נגד שילוח קטינים וקטינות פולנים לעבודה בתחומי הרייך.⁵³ ואולם מאחר שהיחסים בין הממשלה הפולנית הגולה לבין ה-RGO היו סובכים ובעייתיים, הוגבלה פעילותה של ה-RGO בהדרגה מאמצע שנת 1942 ואילך.⁵⁴ אשר ליהודי פולין – אלה לא הורשו להיכלל בתחום אחריותה של ה-RGO. בתקופה הראשונה לפעילותו של הארגון כללה הנהגתו הלא רשמית, שמנתה שבעה חברים, נציג יהודי מקרקוב, שהוזמן על ידי הפולנים. לאחר שיהודי זה חוסל, שיתפה ה-RGO פעולה עם "ארגון לעזרה עצמית יהודית" (Żydowska Samopomoc Społeczna – ŻSS).⁵⁵ בווארשה, למשל, קיבלה האוכלוסייה היהודית תמיכה מידי העזרה הסוציאלית העירונית, נוהל שרשויות הכיבוש ניסו להפסיק עוד לפני סגירת הגטו היהודי;⁵⁶ לאחר סגירת הגטו נהנו מעזרתו של ה-RGO רק יהודים שחיו במסתור מחוץ לגטאות, וביניהם מספר גדול יחסית של ילדים.⁵⁷

50. שם, עמ' 375, 385.

51. שם, עמ' 391 ואילך.

52. בעיני קרול היה רוניקייר "האדם הנכון במקום הנכון". שם, עמ' 381.

53. שם, עמ' 247.

54. התחום שנפגע ביותר היה הטיפול בילדים שהרשויות הגרמניות ראו בהם את החלק הבלתי פרודוקטיבי של האוכלוסייה. Kroll, *Opieka*, עמ' 146.

55. בתקופה שבין ינואר 1941 לאוגוסט 1942 התערב רוניקייר "פעמים רבות למען יהודים" ויהודים-נוצרים, ואף הסתיר בדירתו את יו"ר ה-ŽSS מיכאל וייכרט, לאחר שה-ZSS פורק. Pankowicz, "Adam Feliks Ronikier", עמ' 20; Kroll, *Rada Główna*; 72; Michael Weichert, *Jidiše aleinhilf 1939-1945* (Tel-Aviv, 1962).

56. Kroll, *Opieka*, עמ' 172, 178 ואילך.

57. שם, עמ' 179 ואילך.

כאמור, במהלך הכיבוש ואחריו האשימו ארגוני המחתרת את ה-RGO בשיתוף פעולה עם הגרמנים; בעלי תפקידים ב-RGO הוזמנו לאירועים רשמיים – למשל לחגיגות הקציר השנתיות של הגרמנים, ובעצם השתתפותם באירועים אלה תרמו שלא מרצונם למתן לגיטימציה לשלטון הכיבוש. חברי הנהלת הארגון התקבלו פעמים אחדות לפגישה אצל הנס פרנק, מושל הגנרלגוברנמן, והתעמולה הנאצית השתמשה בכך כדי לעורר רושם שממשלת הגנרלגוברנמן דואגת לרווחת האוכלוסייה הפולנית.⁵⁸ היתה כאן דינאמיקה של שלטונות הכיבוש, שהשתנתה בשנות המלחמה האחרונות, ובמסגרתה ניסו שלטונות הגנרלגוברנמן שוב ושוב לרתום את ועדות העזרה לצורכיהם הפוליטיים, וזאת בניגוד לקו שנקטה גרמניה הנאצית בתחילת המלחמה, כאשר סירבה להיעזר בפולנים להשגת מטרותיה. מ-1942 ואילך היו ועדות העזרה הפולניות אמורות להשתתף במבצעים אנטי-סובייטיים, לתמוך בשליחת עובדים פולנים לרייך, להצהיר על נאמנותן לשלטון הכיבוש, להתבטא בזכות סיום ההתקוממות המזוינת⁵⁹ ולעודד את איכרי פולין לעמוד במכסות הכפייה של התוצרת החקלאית.⁶⁰ בדרך כלל לא נעתרו ה-RGO וסניפיו לדרישות הללו, אך במבצע התרמה שערך הארגון באוגוסט 1942 השמיעו חברי הארגון תביעה כזו. ב-25 באוקטובר 1943 פיטר המושל הכללי פרנק את רוניקיר, שפסח על שני הסעיפים, מתפקידו כיו"ר הארגון – צעד שהוצג כלפי חוץ כהתפטרות מרצון. קודם לכן מחה רוניקיר על "הרג בירייה של בני העם הפולני" והתנה את השתתפותו בחג הקציר, שבו היה אמור לשאת נאום לצדו של פרנק, במתן "ערובות מסוימות נגד אמצעים משטרתיים כאלה".⁶¹ מתחילת 1944 היה רוניקיר במעצר של הגסטפו, ובאוקטובר 1944, לאחר ששוחרר, הורשה לפתוח בקרקוב סלון פוליטי בשם "Biuro Studium Politycznego", שבו השתתפו שמרנים פולנים ופעילים לשעבר ב-Obóz Narodowo Radykalny – ONR.⁶² מנוסתו של רוניקיר מפני

58. גם העיתונות של שלטונות הכיבוש בשפה הפולנית נקטה נימה זו בעניין פעילותן של ועדות העזרה. עיתונות המחתרת הפולנית נקטה מדיניות של שתיקה. ראו שם, עמ' 149, 152.

59. ברמוד ניסה הגסטפו שוב ושוב, בתיווכו של נציג ה-RGO, להניע את המפקדים המקומיים של צבא המולדת לוותר על ההתנגדות הפעילה. ראו: "The Gestapo", Dobroszycki and Getter, עמ' 105 ואילך; Kroll, *Opieka*, עמ' 157 ואילך. מאמצים דומים נעשו גם בלבוב: Hryciuk, "Kumityt", עמ' 71 ואילך.

60. ראו: Borodziej, *Terror und politik*, עמ' 250.

61. Wolfgang Jacobmeyer (ed.), *Das Dienattagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939-1945* (Stuttgart, 1975), p. 743 f.; Kroll, *Opieka*, עמ' 164.

62. ראו: Kroll, *Rada Główna*, עמ' 415 ואילך. ONR, קבוצה ימנית קיצונית ואנטישמית, יוצאת מפלגת "הדמוקרטיה הלאומית" משנות השלושים, התפלגה ב-1935 לשני פלגים: ONR-ABC ו-ONR Falanga. הראשונה פעלה בשנות הכיבוש תחת מרותה של מפלגת ההבראה (szaniec), שהוציאה לאור עיתון באותו שם. השנייה פעלה תחת הנהגתו של Boleslaw Piaseckis בשם *Konfederacja Narodu*.

הצבא האדום ברכבת פינוי גרמנית, בינואר 1945, הבליטה מאוד את תלותו בגרמנים.⁶³ בוגדן קרול טוען לזכותו של רוניקיר, ש"כפולני, אי אפשר להאשימו במעשה שימיט עליו חרפה".⁶⁴ החברה הפולנית סברה כי פעולות הצדקה של ה-RGO מועילות, והכירה בכך שרוב העובדים בשורות הארגון חתרו להקל את סבלה של האוכלוסייה והושיטו עזרה לכשני מיליון פולנים במצוקה.⁶⁵ לקראת סוף תקופת הכיבוש נוצרו צורות שונות של שיתוף פעולה בין ה-RGO לבין תנועת ההתנגדות המאורגנת של הא.ק. וועדות העזרה הקצו מקומות והקציבו מכספי התרומות שהיו ברשותן לתמיכה חומרית ב"צבא המולדת". בשלב זה היתה הנציגות של הממשלה הפולנית בגולה שותפה להחלטות שנגעו להתנהלותן של ועדות העזרה.⁶⁶ ניתן לומר שהמצדדים מקרב ה-RGO בעבודה משותפת עם הגרמנים במישור החברתי-כלכלי, ובמידת-מה גם במישור הפוליטי, היו ברובם פולנים שמרנים בני המעמדות הגבוהים. הללו רצו להתחבר מעשית עם הגרמנים, כפי שהיה בתקופת הכיבוש הגרמני והאוסטרי במלחמת העולם הראשונה. הגישה הפרגמטית היתה גם נחלתם של אנשי הרשויות המקומיות, שהתאמצו למצוא "מודוס ויונדי" בין ההוראות שהנחיתו עליהם שלטונות הכיבוש לבין טובתה של האוכלוסייה הכבושה. בשני המקרים היוותה השפעתה הגוברת של המחתרת הפולנית גורם מתקן שמנע שיתוף פעולה מרחיק לכת עם הכובשים. לעומת זאת, ריסונים של רגשות אנטי-יהודיים ספונטאניים התגלה כבעייתי יותר, לנוכח האמצעים הדלים שעמדו לרשות המחתרת הפולנית. לפיכך היתה התנהגות אנטישמית אלימה לביטוי עיקרי של שיתוף פעולה פולני עם הגרמנים – שיתוף פעולה שהגרמנים נעזרו בו בדרך כלל, חרף התנגדותם העקרונית לעבודה משותפת עם הפולנים.

אנטישמיות, לאומיות פולנית ושיתוף פעולה פולני בשנים 1939-1942

עוד לפני מלחמת העולם השנייה ניטש בפוליטיקה הפנים פולנית ויכוח ער ב"שאלת היהודים". הוויכוח בא לידי ביטוי ביוזמות פוליטיות, כלכליות וחברתיות, שמטרתן היתה להגביל את אפשרויות ההשפעה וההתפתחות של האוכלוסייה היהודית.⁶⁷ פולנים רבים סברו כי הפתרון לשאלה היהודית יהא הגירה המונית של שלושה עד שלושה וחצי מיליון יהודים מפולין, תוך השארת רכושם בפולין.

63. רוניקיר נפטר ב-1952 בגלות באמריקה, ראו: Pankowicz, "Adam Feliks Ronikier", עמ' 21.

64. Kroll, *Rada Główna*, עמ' 385.

65. ראו: Czesław Łuczak, *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej* (Poznań, 1993), p. 316f; שיפוט חיובי, בדומה לשיפוטו של קרול, על ה-SKSS ראו אצל: Kroll, *Opieka*, עמ' 319 ואילך.

66. שם, עמ' 154 ואילך.

67. Edward D. Wynot, "'A Necessary Cruelty': The Emergence of Official Anti-Semitism in Poland 1936-1939", in: *American Historical Review* (1971), pp. 1035-1058; Emanuel Melzer, "Antisemitism in the Last Years of the Second Polish Republic", in: Yisrael Gutman u.a. (eds.), *The Jews of Poland between the Two World Wars* (Hanover, u.a. 1989), pp. 126-137;

בין שתי מלחמות העולם היוותה מפלגת ה"אנדציה" אופוזיציה למשטר השלטון של מפלגת ה"סנציה", שנחשבה לדעת ה"אנדציה" לפחות מדי "לאומית". על ה"סנציה" הופעל לחץ הולך וגובר במיוחד בשאלה היהודית, כדי לאלצה להנהיג הפליה כלכלית, סוציאלית ופוליטית כמורה יותר. בהשפעת הפשיזם והנאציזם-סוציאליזם התפצלו מן הזרם המרכזי הפולני קבוצות רדיקליות, וכך, בתחילת שנות ה-30, התארגנה קבוצה ימנית קיצונית בשם Ruch Młodych (תנועת הצעירים), שפעילה הקימו באפריל 1934 את המחנה הלאומי-רדיקלי (ONR) שהתקבצו בו אנשי הימין הקיצוני.⁶⁸ אלה דרשו, בין היתר, "פולניזציה" (unarodowienie) של הכלכלה, על ידי העברת עסקים של יהודים ושל תושבי חוץ לבעלות פולנית, ולשיטתם, היתה המדינה הרב-לאומית של הרפובליקה הפולנית השנייה צריכה להיפך למדינה לאומית – państwo narodowe) המאורגנת בצורה היררכית. מחנה זה שלל מתן זכויות אזרח שוות ליהודים, ובמחצית השנייה של שנות ה-30, כשהתעמולה להגירת יהודים מפולין התגברה, התייחס מחנה זה ליהודים כאל אזרחים זמניים. כוחות מיליציה מזוינים, של ה-ONR, חיזקו את הדרשה להגירת יהודים באמצעות התנפלויות על עסקים יהודיים וטרור פיסי ומוראלי, והתפרעויות אנטי-יהודיות רבות נבעו מההסתה של הגופים הרדיקליים ב"אנדציה". זמן קצר לאחר שרשויות החוק אסרו את פעילות ה-ONR, המשיך הארגון בפעילותו באורח בלתי חוקי, בעודו מתפצל לשתי קבוצות, שנקראו – על שם הביטאונים שלהן – "ONR ABC" ו-"ONR Falanga". המחנה הלאומי הרדיקלי והכוחות החברתיים של הימין הקיצוני הקשורים בו צידדו בקולניות, ולעתים גם באלימות, בדחיקת היהודים ("odżydzenie") מהחברה הפולנית. אנשיו התרשמו, מצד אחד, מן הנאציזם-סוציאליזם על שיטותיו והצלחותיו, ומצד אחר ראו בו איום על פולין, שהורחף עתה בגלל המדיניות הנאצית התוקפנית שדיברה על "הדחף אל המזרח".⁶⁹ מאז סיום מלחמת העולם הראשונה עשה הימין הפולני שימוש בסיסמת התעמולה "הקומונה היהודית" (żydokomuna), ובחוגים רחבים יותר של הציבור הפולני רווחה הדעה שהיהודים הם הוגיו ומנהיגיו של הקומוניזם.

idem, "Relations between Poland and Germany and their Impact on the Jewish Problem in Poland (1935-1938)", in: *Yad Vashem Studies* (1977), pp. 193-229
 Klaus-Peter Friedrich, "Juden und jüdisch-polnische Beziehungen in der Zweiten Polnischen Republik (1918-1939)", in: *ZfO* 46 (1997), pp. 535-560, esp. pp. 542, 551-554, 557 ff.

Symon Rudnicki, *Obóz Narodowy-Radykalny. Geneza i działalność* (Warszawa, 1985). ⁶⁸

Albert S. Kotowski, *Hitlers Bewegung im Urteil der polnischen Nationaldemokratie* (Studien der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund, 28) (Wiesbaden, 2000). ⁶⁹

האנטישמיות, "כהשקפה שהאינטרסים של פולין ושל היהודים מנוגדים זה לזה",⁷⁰ הביאה פולנים רבים לכלל הדעה שהיהודים הם הגורם לכל דבר רע המתרחש בפולין, השקפה שמצאה מהלכים גם בקרב אותם איכרים שהיו בעלי מודעות פוליטית.⁷¹ גם בקרב פעילי "המפלגה למען פולין גדולה" (Stronnictwo Wielkiej Polski) רווחו השקפות גזעניות, אולם שלא כגזענות הגרמנית. גזענותם הופנתה כלפי היהודים בלבד, והתבססה בראש ובראשונה לא על "מיתוס הדם", אלא על שוני נפשי ורוחני של היהודים וצאצאיהם.⁷² המשפט "יהודי נשאר תמיד יהודי" היה בשנות ה-30 משפט מפתח בקרב הימין הרדיקלי הפולני, וביטא את שלילתה של כל אפשרות להתבוללות, כלומר לפולניזציה מלאה של היהודים.⁷³ מלחמת העולם הראשונה נתפסה על ידי תנועת ההתנגדות הפולנית ועל ידי פולנים בעלי תודעה לאומית כשלב נוסף במאבק ששורשיו נעוצים בהיסטוריה הוותיקה בין העם הפולני לבין הגרמנים – אויביו בנפש. במלחמת העולם השנייה רווחה בפולין הכבושה הדעה שהמלחמה מתנהלת בין העמים, יותר מאשר בין המדינות, ומכאן שהיהודים והפולנים אמורים לפעול על פי האינטרסים הנתפסים על ידיהם כגזעיים. מדינת המחתרת הפולנית, שנוצרה מתוך קבוצת ההתנגדות בגנרלגוברנמן, שימשה כאב-טיפוס עבור מדינת הלאום הפולנית, המונו-אתנית, שאמורה היתה להתגשם בעקבות המלחמה. בניגוד לעמדת הפרלמנט החלופי של הממשלה הגולה, שהשתדל להביא לידי הסכמה בין יהודים לפולנים ולדאוג לאינטרסים של המיעוטים מתוך התחשבות בדעת הקהל בארצות בעלות הברית, הרי בנציגות של הממשלה הגולה בפולין – המועצה לאחדות לאומית (Rada Jedności Narodowej) – לא היה אף נציג יהודי.⁷⁴ בהתחשב במגוון הדעות הפוליטיות, האינטרס של נציגות זאת התרכז במידה מרחיקת לכת בגורלו של העם הפולני (במונחים אתניים); בעיתונות הפולנית המחתרנית, שפעלה כבר בשנים 1941-1942, כמעט לא הופיעו אפוא ידיעות על תגובת האוכלוסייה הפולנית על פשעי הגרמנים נגד היהודים. מסוף 1940 ואילך הפעילו הגרמנים לחץ גובר באזורים הכפריים, כדי להרתיע את הפולנים מלסייע ליהודים. הדרך הנוראה שבה בוצע רצח היהודים באזורים הכפריים בפולין לא השפיעה על יחסה של האוכלוסייה הכפרית לגרמנים, ובדרך כלל לא הייתה תחושה של שותפות גורל

70. Włodzimierz Mich, *Obcy w polskim domu: Nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918-1939* (Lublin, 1994), p. 5.

71. ראו: Edward D. Wynot, "The Polish Peasant Movement and the Jews, 1918-1939", in: Gutman (ed.), *The Jews of Poland*, עמ' 36-55.

72. ראו: Mich, *Obcy w polskim domu*, עמ' 65 ואילך.

73. שם, עמ' 66.

74. ראו: "תקווה והשמדה המונית: איגנצי שוורצברט, נציג יהודי במועצה הלאומית של הרפובליקה הפולנית (1940-1945)": Dariusz Stola, *Nadzieja i zagłada: Ignacy Schwarzbart żydowski* (1940-1945), *Biblioteka Polonijna*, Bd. 31 (Warszawa, 1995), p. 300f.

עם היהודים.⁷⁵ היהודי נורמן זלשיץ כתב בזיכרונותיו כדלקמן: "נראה שרק פולנים מעטים היו מודעים להטרדה ההדדית שלנו, או היו מוכנים לדבר על כך. הרוב העדיפו להתייחס אל ההתאכזרות כלפי היהודים כאל משהו שאין לו כל קשר לגורלם הם".⁷⁶ היהודים שהיו תלויים ברצונה הטוב של האוכלוסייה הכפרית הפולנית היו אותם יהודים שנמלטו מה"אקציות" ונהפכו למטרה ל"ציד יהודים" בידי הגרמנים.⁷⁷ המיעוטים הלאומיים – ובייחוד היהודים – נחשבו בפולין, לא רק על ידי הקיצונים הימניים, אלא גם על ידי לאומנים אחרים ועל ידי נציגי הכנסייה הקתולית, כ"זרים בבית הפולני".⁷⁸ הגרמנים טיפחו עמדה זו באמצעות מדיניות "הפרד ומשול" של הבדלה אתנית הדדית.⁷⁹ מאז 1939 יצאו בגנרלגוברנמן צווים שאסרו על היהודים לעסוק במקצועם כרופאים, עורכי דין ובעלי מלאכה, וחלקם נאסרו ולבסוף נרצחו. מבחינה כלכלית הפיקו הפולנים תועלת מדחיקתם של היהודים,⁸⁰ ורבים ממי שלקחו לעצמם דירות או חנויות של יהודים אישרו שלעולם לא יחזירו אותן, גם אחרי שהממשלה הפולנית הגולה הסבירה שהיא מתייחסת אל נטילת הרכוש היהודי כאל פעולה בלתי חוקית.⁸¹ הרוב המכריע של הפולנים שאף לכך שהסדרי הבעלות החדשים, אותם הנהיגו הגרמנים, יישארו בעינם, ובעניין זה דיווח שירות הידיעות של "צבא המולדת", בסוף 1942 כדלקמן: "הרמה המוסרית של ההמונים הפולנים היא פשוט נוראה... המקרים של שוד קולקטיבי של רכוש יהודי... מעידים

75. Alina Cała, "Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej" in: Ewa Grześkowiak-Puczyk (ed.), *Polska – Polacy – mniejszości narodowe* (Wrocław u. a., 1992), pp. 215-223, here: p. 222.

76. Norman Salsitz, *A Jewish Boyhood in Poland: Remembering Kolbuszowa* (Syracuse, 1992), p. 260.

77. Christopher R. Browning, "Beyond Warsaw and Łódź: Perpetrating the Holocaust in Poland", in: James S. Pacy and Alan P. Wertheimer (eds.), *Perspectives on the Holocaust: Essays in Honor of Raul Hilberg* (Boulder, 1995), pp. 75-90, here: p. 85
אימת שבני ארצם הפולנים נזקקו לעזרה – כמו, למשל, במרד בווארשה, כאשר התושבים הוגלו בכפייה מהעיר. ראו: Friedrich, "Über den Widerstandsmythos", עמ' 48 ואילך.

78. ראו: Mich, *Obcy w polskim domu*.
79. דוגמה לכך, מאלפת בקיצורה וברישומה, מצויה בזיכרונות מווילנה של Janusz Dunin-Horkawicz: "חשנו בזוועה של המצב אבל לא הרגשנו נפגעים ממנו ישירות". ראו: Janusz Dunin-Horkawicz, "Wilna – verlorene Heimat: Jugenderinnerungen eines polnischen Bibliothekars (1936-1945)", *Kleine Historische Reihe, Bd. II* (Hannover, 1998), p. 37.

80. לתיאור תפקידה של ה"אנטישמיות המעשית" בייצוב השלטון ראו גם: Röhr, *Okkupation und Kollaboration*, עמ' 73.

81. Richard Lukas, *The Forgotten Holocaust: The Poles under German Occupation 1939-1944* (Lexington, 1986), p. 73.

על התדרדרות מוסרית גוברת".⁸² ב-13 באפריל 1942 כתב הרופא הפולני זיגמונט קלוקובסקי (Klukowski) ביומנו כדלקמן: "מכל הצדדים מגיעות ידיעות על התנהגות מחפירה של חלק מן החברה הפולנית ועל ביזה של דירות יהודיות נטושות".⁸³ ברכוש יהודי נטוש – רהיטים, מעילי פרווה, תכשיטים וחפצי ערך אחרים – התנהל מסחר ער, ולדברי הפולנייה הלינה קרהלקה (Krahełka) עמדתם של פשוטי העם היתה "מזוהמת" מאנטישמיות. קרהלקה כתבה ביומנה: "האנשים הללו אומרים שטוב שהגרמנים לימדו את היהודים לעבוד, שהם עושים סדר", ומאשימים את הממשלה הפולנית על כך שלפני המלחמה "התירה ליהודים יותר מדי".⁸⁴ הפולנים והגרמנים עבדו במשותף נגד אויבים משותפים – קומוניסטים ויהודים.⁸⁵ סוכנים כפולים תפקדו כסייענים של המשטרה הגרמנית,⁸⁶ וחברים בלתי רשמיים של שירותי הביטחון הפולני נתנו שירותים לגרמנים.⁸⁷ "אלמנטים משולי החברה" חיפשו לפרנסתם אחר יהודים שהסתתרו מחוץ לגטאות, גילו אותם והפעילו עליהם לחצים – ולעתים אף הסגירו אותם לגסטפו תמורת תשלום. בווארשה בלבד פעלו כאלף ציידים בשר סחטניים – "שמאלצובניקים",⁸⁸ גם אם היו פולנים כפריים שהגיבו על רדיפת היהודים במעורבות ב"מועצה לעזרת היהודים", שהייתה פעילה ביותר בווארשה.⁸⁹ ה"אנדציה" והפלגים האנטישמיים שהסתעפו ממנה בימין,

82. Pawel Szapiro, in: *Calel*: Pawel Szapiro, in: *Calel*: Agencja Prasowa, Nr. 43, 28.10.1942. *Perechodnik, Czy ja jestem mordercą* (Warszawa, 1993), p. 246.
83. Zygmunt Klukowski, *Dziennik z lat okupacji* (hg. Von Zygmunt Mańkowski, Lublin, 1958), p. 255 (engl. Gekürzte Fass. *Diaries from the Years of Occupation 1939-1944*, hg. Von Andrew Klukowski und Helen Klukowski May, Chicago, 1993).
84. Zit. Nach Władysława Wójcik, *Prasa gazdinowa Generalnego Gubernatorstwa (1939-1945)* (Kraków, 1988).
85. בעניין ההבנות בין הקבוצות הפולניות של הימין הקיצוני לבין רשויות הביטחון הנאציות על בסיס החומר הארכיוני של מפקד משטרת הביטחון בראדום ראו: Borodziej, *Terror und politik*, עמ' 112-234, 135.
86. ראו: שם, עמ' 136-161, Jan Pietrzykowski, *Hitlerowcy przed sądem w Częstochowie* (Katowice, 1964), Kap. 9 über die "Augen und Ohren der Gestapo (Oczyt i uszy Gestapo)", die polnische Spitzel in den Widerstandsorganisationen und die "Liquidierung von Kollaborateuren", pp. 105-111.
87. ראו: Borodziej, *Terror und politik*, עמ' 146 ואילך, על המקרה של Józef Mitzenmacher שעוד בשנים שקדמו למלחמה עבד עבור שירותי הביטחון הפולנים נגד הקומוניסטים והמשיך בכך תחת הכיבוש, מ-1939 עד 1943. פריץ ליפהרדט, מפקד משטרת הביטחון הגרמנית בראדום בשנים 1939-1943, דיבר בנובמבר 1943 בזכות קירוב סייענים אנטי-קומוניסטים ואנטישמיים. שם, עמ' 141.
88. ראו: Lukas, *The Forgotten Holocaust*, עמ' 127.
89. Beate Kosmala, "Ungleiche Opfer in extremer Situation: Die Schwierigkeiten der Solidarität in okkupierten Polen", in: *Solidarität und*

המשיכו במהלך הכיבוש לדון ב"שאלת היהודים". בשלב ההכנות לקראת "הפתרון הסופי" על ידי הגרמנים לא היה מרחק רב בין הדימויים של הנאצים לבין אלה של הקיצוניים הימניים הפולנים. אלה שתקו לנוכח רצח היהודים שהתבצע לנגד עיניהם, וגופי המחתרת שלהם התעלמו מהפשעים הללו. גם מנהיגי דעת הקהל של מפלגות האיכרים ושל הקבוצות הלאומיות-קתוליות במחתרת גילו אותו יחס מרוחק, ורק קומץ מתוכם הזהיר מפני ההשלכות המוסריות החמורות שיהיו לרצח היהודים, על אף הדעות האנטי-יהודיות המושרשות. בעניין זה מן הראוי לציין ש"החזית לתחיית פולין" (Front Odrodzenia Polski – FOP), התריעה שוב ושוב בביטאון המחתרתי שלה **פראוודה** (*Prawda*) מפני ההשפעה המשחיתה של השמדת היהודים על היחסים בין יהודים לפולנים. גם הסוציאליסטים הפולנים שנלחמו באנטישמיות הפולנית הקדישו תשומת לב רבה יותר לרצח היהודים, וקראו לסולידאריות עם העובדים היהודים המאוימים. גם ביטאוני בעלי השפעה של "צבא המולדת" ושל נציגות הממשלה הפולנית הגולה (הדלגטורה), פרסמו ידיעות רבות על רדיפת היהודים, ובדומה לביטאוני הסוציאליסטיים תבעו לסייע ליהודים, כאזרחי הרפובליקה הפולנית.⁹⁰ כל אלה קשרו במפורש התנהגות זו עם שיתוף פעולה עם הגרמנים, והביטאוני שנמנו לעיל יצאו שוב ושוב נגד רגשות השנאה שטיפח הימין הפולני נגד היהודים. בינואר 1940 ראתה לנכון מערכת העיתון המחתרתי **ידיעות** (*Biuletyn Informacyjny*),⁹¹ להזהיר את תושבי המדינה "שכל עבודה משותפת (*współdziałanie*), ישירה או עקיפה, עם הגרמנים ברדיפת היהודים, תיחשב לשווה ערך להשחתה, כמו כל עבודה משותפת אחרת עם האויב בנפש של פולין".⁹² ב-6 במארס 1941 יצא העיתון בביקורת על ההתנהגות של חלק מן העם הפולני כדלקמן: "קורה שאנשים נוהגים באופן שאינו עולה בקנה אחד עם הרגשות והעקרונות של הכבוד הלאומי, שהם עוסקים בעבודה משותפת מבישה עם האויב ומשרתים את הכובש

Hilfe für Juden während der NS-Zeit, Regionalstudien I, hg. Von Wolfgang Benz und Juliane Wetzel (Berlin, 1996), pp. 67-88; Klaus-Peter Friedrich, "Juden in Polen während der Shoa: Zu polnischen und deutschen Neuerscheinungen", in: *ZfO* 47 (1998), pp. 231-274, esp. pp. 260-263.

90. ראו: Friedrich, *Der nationalsozialistische Judenmord*.

91. השבועון שיצא מטעם הברית למלחמה מזוינת (ZWZ) התפתח עד 1944 לביטאון החדשות המחתרתי בעל התפוצה הגדולה ביותר, שעה שהארגון בעל אותו שם נהפך לארגון ההתנגדות הפולני המוביל.

92. Tomasz Szrota, *U progu zagłady: Zajścia*, *Biuletyn Informacyjny* 19.1.1940, *antyżydowskie I pogromy w okupowanej Europie: Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno* (Warszawa, 2000), p. 74.

ובכך מבצעים מעשים שהם פשעים לכל דבר".⁹³ באותה מהדורה פרסם העיתון גילוי דעת של מנהיגות הארגון למאבק מזוין, שאסר על הפולנים להתנדב לשרת במשמרות של מחנות הריכוז, "משום שהדבר עלול להמיט חרפה על שמה הטוב של פולין". מערכת העיתון הזהירה מפני "מראית עין של עבודה משותפת עם הפעולות האנטי-יהודיות שמבצעים הגרמנים".⁹⁴ יתרה מזו, בסוף 1941 שבה הא.ק. ופרסמה נוסח של קוד מוסרי, המחייב את האוכלוסייה הפולנית, שקבע עונשים על תופעות של התנהגות בלתי פטריוטית, ביניהם עונש מוות בחמישה מקרים.⁹⁵ שניים מן המקרים התייחסו להתנהגות פולנית לא רצויה כלפי רדיפת יהודים – אמנם רק בעקיפין, משום שהמצוקה של היהודים לא הוזכרה כאן במפורש, אלא דובר על עבירות נגד "המוסר האזרחי": "כל מי שמנצל את המצוקה שנכפתה על אדם אחר כדי להגדיל את רכושו, ומפעיל כלפיו אלימות או מאיים לפנות אל האויב במטרה לבצע את הוראותיו". התנהגות כזאת חייבת לגרור אחריה "הוצאה מן החברה הפולנית", כן הוכרז על הוקעה פומבית של "מי שמביע את שביעות רצונו והסכמתו להוראות של האויב".⁹⁶ בתחילת מאי 1940 אישרה הממשלה הגולה הקמת בתי דין שדה, כדי להטיל עונש מוות על מי "שבוגדים, מלשינים, רודפים באופן בלתי אנושי את האוכלוסייה הפולנית וגורמים לה עוול".⁹⁷ ביטאוני המחתרת הימנית, לעומת זאת, הסיטו את האשמה בשיתוף פעולה עם הגרמנים אל האוכלוסייה היהודית בתכיפות גדולה לא פחות מכפי שהבטאוניים שנמנו לעיל הוקיעו את שיתוף הפעולה מצד הפולנים. שיתוף הפעולה הזה שימש תירוץ נוח להצליף ביהודים על "האנטי-פולניות הנצחית" לכאורה שלהם. ביטאון הימין הקיצוני "שאניץ" (*Szaniec*), סיפר לקוראיו בפברואר 1943 על "השפלות המוסרית של יהודים", כאשר אסירים יהודים בעלי תפקידים במחנה הריכוז מיידאנק, שרובם היו בעבר שוטרים בגטו ווארשה, התעללו "בחדווה" בפולנים.⁹⁸ העיתון "באריקדה", הקרוב אליו ברוחו, שיצא לאור בפברואר 1943, התרה במפגיע

93. ציטוט מתוך: Jarowiecki, "Problematyka żydowska w polskiej prasie konspiracyjne w latach" עמ' 254.

94. שם, עמ' 247 ואילך.

95. ראו: Klaus-peter Friedrich, "Kollaboration und Antisemitismus in Polen unter deutscher Besatzung (1939-1944/45)", in: *ZFG* 45 (1997), p. 833f.

96. ציטוט מתוך: Tomasz Szarota, *Okuowanej Warszawy dzień powszedni. Studium historyczne* (Warszawa, 1988), p. 512 (dt. Gekürzte Fas: *Warschau unter dem Hakenkreuz. Leben und Alltag im besetzten Warschau 1.10.1939 bis 31.7.1944*, Padeborn, 1985).

97. שם, עמ' 519.

98. *Szaniec* Nr. 4, 15.2.1943. *Szaniec* הביטאון החשוב ביותר של פלג ה-ONR של ה-ONR היוצא לאור בווארשה, נמנה עם "כתבי העת הפופולאריים ביותר של המחתרת". ראו: Borodziej, *Terror und politik*, עמ' 102.

בפולנים לבל יתחילו פתאום להתייחס אל היהודים כאל "אחים" מתוך רחמים, ולהסכים "לחזרתם לחיים הפוליטיים והכלכליים של פולין. בל נשכח שהיהדות היתה תמיד אלמנט הרסני באורגניזם המדיני שלנו וכך תישאר גם בעתיד. לחיסול היהודים באזורים הפולניים נודעת משמעות רבה להתפתחותנו בעתיד, משום שהוא משחרר אותנו מטפיל בעל מיליון ראשים".⁹⁹

פרעות: אביב 1940 וקיץ 1941, פולנים נגד יהודים

לאנטישמית הפולנית, שעשתה יד אחת עם הכובש הגרמני, היו גם השלכות מעשיות. כבר באביב 1939 התקיים שיתוף פעולה בין הכובשים הגרמנים לבין פולנים לא־יהודים בהבדלה של יהודים ובהפלייתם. כאשר שירות הרווחה הנאצי שלח, לצורכי תעמולה, רכבת סיוע לחלק ארוחות חמות לאוכלוסייה האזרחית, כבר נמצאו בשירות הגרמנים פולנים שהצביעו על יהודים שעמדו בתורים ארוכים, דחקו אותם הצדה והוציאו אותם מן התור, כמצוות הגרמנים. לאחר הנהגתה של חובת זיהוי היהודים, באמצעות סרט לבן עם מגן דוד כחול, אירעו ברחובות וארשה תקריות שבהן התנפלו בריונים פולנים הן על יהודים שצייתו להוראה, והן על מי שהשתהו ביישומה.¹⁰⁰ את נכונותם של הפולנים לקבל התנפלויות על יהודים, שאירעו במקומות שונים בגנרלגוברנמן בתחילת אביב 1940, ואף לתמוך בהן, יש לראות בהקשר של מאמציהם של שלטונות הכיבוש להרחיב את הפער בין האוכלוסייה היהודית ללא־יהודית.¹⁰¹ בווארשה שימשו ההתנפלויות הללו טיעון משכנע להמחיש ליהודים את הצורך ליצור עבורם אזור מגורים סגור, שם יהיו בטוחים מפני התנכלויות מצד בריונים פולנים.¹⁰² מעשי האלימות, שהגיעו לשיאם באפריל 1940, קודם להקמת הגטו, נמשכו למעלה משבוע ימים: כנופיות של צעירים פולנים תקפו יהודים ברחובות והתעללו בהם שוב ושוב, שברו חלונות ראוהו ובזזו חנויות.¹⁰³ כתב העת המחתרתי **פולין חיה** (*Polska żyje*) אמנם הזהיר מפני חיקוי של האלימות הגרמנית כלפי היהודים, אבל טען שההתקפה האלימה של הפולנים היתה בעצם תגובה על מותו של נער

99. *Barykada*, Nr. 3, März 1943.

100. *Szarota, U progu*, עמ' 22 ואילך.

101. היום קשה לאמוד את היקפן משום שאין נתונים מחקריים, פרט לנתונים מווארשה, על מעשי האלימות הללו שהיו בגדר טאבו במשך מחצית המאה. שם, עמ' 32. שְׂרֹטָה מציין בהתייחסות לעיתון המחותר של צבא המולדת, **ביולטין אינפורמציה** מיום 5.4.1940, את הישובים מחוץ לווארשה: בהם פולנים התנכלו ליהודים (Piaeczeno, Parzew, Lubartow, Miedzyrzecz (פיאסצ'נה, פארצוב, לוברטוב, מזר'ץ).

102. *Szarota, U progu*, עמ' 15.

103. Ludwik Landau, *Kronika*, כתוב הכרוניקה חד־העין של היום־יום בתקופת הכיבוש, כתב במארס 1940 ביומונו ש"כנופיות שמספר חבריהן הגיע עד 500 איש" עסקו במעשי העוול שלהן. Ludwik Landau, *Kronika lat wojny I okupacji* hg. von Zbigniew Landau und Jerzy Tomaszewski, Bd. I (Warszawa, 1962), p. 370.

פולני שגנב תפוח מסוחרת יהודייה ועקב כך רדפו אחריו יהודים והרגו אותו.¹⁰⁴ לדברי העיתון, היהודים ביצעו פשע שהרשויות לא טיפלו בו – כך ש"המשפט העצמי של ההמון" הוא נסלח. מצד אחר, חיילים וקצינים גרמנים עודדו את הפורעים, ואף צילמו את ההתפרעויות לצורכי תעמולה. אי לכך הגיע העיתון למסקנה ש"החברה הפולנית חייבת לגנות פרעות מכל סוג שהוא", משום שמעשים כאלה מזיקים הן מנקודת המבט של המוסר הנוצרי, והן מנקודת המבט של האינטרס הלאומי. לפולנים אסור לחקות את "עקרונות היסוד, השיטות וההשקפות, ועם זאת איננו עוצמים עיניים מפני הסכנה היהודית: אנו יודעים מה היתה עמדת היהודים כלפי הפולנים תחת הכיבוש הסובייטי, ונזכור זאת. במאבק שלנו איננו צריכים לנהוג כמו הפושעים הגרמנים, אלא כמו בני אדם (jak ludzie)".¹⁰⁵ יתרה מזו, כתב העת **פולין חיה** שיער כי מאחורי הפרעות ביהודים עומדות פרובוקציות גרמניות המבקשות "לנצל את האנטישמיות הפולנית", ונקב בשמו של אנדזיי שוויטליצקי (Świetlicki)¹⁰⁶ כמי שיזם את הפרעות למען הגרמנים ועבד עם חלק ממפלגת הימין הקיצונית ONR-falanga, שפטרוניה היו הכומר האנטישמי סטניסלב טשצ'יאק (Trzeciak)¹⁰⁷ והמומחה הפולני לחוק העמים זיגמונד ציביכובסקי (Cybichowski).¹⁰⁸ העיתון אישר¹⁰⁹ והפציר בקוראיו להגיב על התנכלויות ליהודים המתבצעות ברחובות בידי "ילדים ובני נוער".¹¹⁰

104. בתיאור מהדהדת ההאשמה המסורתית נגד היהודים, של רצח פולחני (עלילת דם) ששימשה עוד בשנים 1945/46 לצידוק של פרעות שפרעו פולנים ביהודים. ראו: Klaus-Peter Friedrich, "Antijüdische Gewalt nach dem Holocaust" in: *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 6 (1997), pp. 115-147. נקודת ראות זו הוחמצה בפרשנות של Szarota. ראו: Szarota, *U progu*, עמ' 27.
105. Szarota, *Polska żyje*, Nr. 41/42 27/3/1940 Nie Naśladować Niemców, ציטוט לפי ההעתק מתוך: idem, "Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej U progu Europy", עמ' 42. ראו גם עמ' 78 ואילך. *Holocaust z perspektywy półwiecza* (Warszawa o.J., 1994), pp. 153-175 (engl/ Fass.: *The Holocaust Fifty Years After*, Warszawa 1995, pp. 109-123) והדו"ח על הספרות המחקרית: Friedrich, *Juden und jüdisch-polnische Beziehungen*, עמ' 559-555.
106. Andrzej Świetlicki (1915-1940), בסוף שנות השלושים שותף פעיל של מנהיג ה-ONR-falanga Bolesław Piasecki; ב-1938 מנהיג מגזר וארשה. Szarota, *U progu*, עמ' 50 ואילך.
107. על הכומר, שהתלהב מהתנועה הנאצית בגרמניה כבר מאז 1933, ראו שם, עמ' 48 ואילך (עם הפניות נוספות לספרות בהערה 21).
108. על הפרופסור באוניברסיטת וארשה ראו: שם, עמ' 45 ואילך; Claudia Kraft, *Europa im Blick der polnischen Juristen* (Frankfurt a.M., 2002).
109. Ludwik Landau מדווח, לעומת זאת, ברשימה מתאריך 29.3.1940 ביומנו, שהשוטרים התייחסו למעשיהם של מחוללי הפרעות באהדה רבה, Landau, *Kronika*, עמ' 374.
110. *Biuletyn Informacyjny* 29.3.1940.

מאחורי ההתקפות על היהודים בווארשה עמדה בלי ספק קבוצה שהיתה קשורה להוצאת הספרים "אטאק" (Atak). הקבוצה התבססה על רעיונות לאומיים-סלאביים, ונעזרה בשלטים עם צלב מיוחד (Topokrzyż או Krzyżtopór) לציון חנויות ודירות "לא יהודיות". המבצע, אשר החל בראשית 1940 נשא את הסיסמה "הניחו לנו לארגן את האחדות הכלכלית" (Gospodarczą) (Organizujemy Jedność – G.O.J).¹¹¹

בסוף 1939 נעשה ניסיון להקים מפלגה נאצית פולנית, ששלטונות הצבא הגרמני ואחר כך גם השלטונות האזרחיים, התייחסו אליה בסובלנות. במפלגה היו חברים ממפלגת ה-ONR-falanga ושמה היה "הארגון הלאומי הרדיקלי" (Narodowa Organizacja Radykalna – NOR).¹¹² לצד טשצ'יאק, סטודניצקי, חבר ההנהלה ציביכובסקי ובנו יז', היו חברים במפלגה גם שוויטליצקי וחבורת הבריונים שלו.¹¹³ עלון מטעם ה-NOR התנער מהטענה שמדיניות החוץ הפולנית הביאה למלחמה עם גרמניה, ומשום כך תיאלץ פולין לוותר על פומרניה, שלזיה-עילית ופוזנן, וטען שפולין תוכל לפצות את עצמה בטריטוריות במזרח ותצא יחד עם גרמניה "למלחמה נגד רוסיה", וכי בעתיד יממן הצבא החדש את המדינה על ידי החרמת הרכוש היהודי.¹¹⁴

תנועת ההתנגדות הפולנית, שבאותם ימים רק החלה להתגבש, ראתה בניסיונות אלה של ההתקרבות לגרמנים פגיעה בקוד המוסרי הבלתי רשמי.¹¹⁵ העיתון **ידיעות** ציין לאחר מעשה, שיחידים חסרי אחריות מן החברה הפולנית ניסו ליצור קשר עם הגרמנים, אבל כנראה שני הצדדים התאכזבו זה מזה.¹¹⁶ שיתוף פעולה זה לא האריך ימים בשל כל הסיבות שצוינו לעיל, ובראש ובראשונה בשל יחסם של הגרמנים לפולנים עצמם, בהם ראו עם נחות שאינו ראוי לעבודה משותפת איתם. שיתוף הפעולה עם הגרמנים, שהגיע לשיאו העצוב בהתנכלויות ליהודים בווארשה בשבוע הפסחא 1940, נמשך זמן קצר בלבד. תחת שלטונו של הנס פרנק, מושל הגנרלגוברנמן, נדחו ונרדפו גם פולנים שהשתדלו להתקרב לנאציזם-

111. שם, עמ' 39-40 ואילך.

112. Bolesław Szwejgiert, "Podziemne formacje zbrojne 'Obozu Narodowego' w latach 1939-1945", in: *Wojskowy Przegląd Historyczny* (1961), pp. 224-250, here: p. 231f.

113. Halina Krahelska, Postawa społeczeństwa polskiego po: ביומנה של: Szarota, *U progu* 52. עמ' 58. okupację niemiecką, 4.4.1942. עמ' 58.

114. Anyony Dudek and Grzegorz Pytel, *Boleslaw Piasecki: Próba biografii politycznej* (London, 1990), p. 108. לדברי Włodzimierz Szarbachowski באוקטובר 1939 שקל פיאסצקי להקים בעזרת ה-NOR ממשלה של משתפי פעולה, בעוד חלק מתומכיו ממשיכים ללחום בגרמנים במחתרת (שם), עמ' 109.

115. ראו: Szarota, *Okupowanej Warszawy*, עמ' 508.

116. *Biuletyn Informacyjny*, 21.6.1940, Zamilkły głosy o "współpracy polsko-niemieckie" מתוך: Szarota, *U progu*, עמ' 59.

סוציאליזם הגרמני,¹¹⁷ ובסוף מארס 1940 אסר הגסטפו את נציגי ה-NOR.¹¹⁸ בלילה שבין 20 ל-21 ביוני 1940 הוציאו הגרמנים להורג 368 פולנים צעירים מקרב האינטליגנציה הפולנית שנחשדו בהשתייכות לתנועת ההתנגדות, וביניהם גם שוויטליצקי.¹¹⁹ "כך בא אל קצו הניסיון המשמעותי ביותר להתחיל בשיתוף פעולה עם הכובשים הגרמנים".¹²⁰ טשצ'יאק הישיש המשיך לעמוד על דעתו, אך נרצח במהלך המרד הפולני בווארשה (1944), שעה ששימש כומר של עדת סנט אנטוניוס.¹²¹ לאחר כישלון היוזמה להקמת תנועה פולנית נאצית עברו הקיצונים הימנים הפולנים ל"צבא המולדת" והיו שותפים לגורלן של הקבוצות שעמדו תיהן היו שמאלניות קיצוניות.¹²² בעניין זה טוען ההיסטוריון הפולני תומאס שרוטה (Szarota) ש"רעיון ההתנכלויות ליהודים מקורו באנטישמים ובמשפטי פעולה פולנים", שהגרמנים רצו להשתמש בהם כדי להשיג את מטרתם – סילוק היהודים מן החיים הציבוריים.¹²³ לדעתו, הגרמנים רק "הסכימו בדיעבד לפעולה נגד היהודים ותמכו בה" – במחשבה שיוכלו לעשות שימוש תעמולתי בתצלומים ובסרטים¹²⁴ – תעמולה שאפשרה לשלטונות הכיבוש להציג עצמם בפני הקהילה היהודית כמגינייה ולקדם את התוכנית להקמת הגטו היהודי.¹²⁵

117. Wacław Długoborski, "Kollektive Reaktionen auf die deutsche Invasion und die Errichtung der NS Besatzungsherrschaft", in: Wolfgang Benz, Johannes Houwink ten Cate and Gerhard Otto (eds.) *Anpassung – Kollaboration – Widerstand: Kollektive Reaktionen auf die Okkupation* (Berlin, 1996) (National sozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939-1945, Bd. I), pp.11-24, esp. p. 20.

118. פיאסצקי וחלק מאנשיו נאסרו על ידי הגסטפו כבר באמצע דצמבר 1939 בסיועם של משפטי פעולה פולניים וחסידו של היטלר, Stanisław Brochwicz. פיאסצקי שוחרר הודות ל-Luciana Frassati Gawronska, בתו של סנטור איטלקי ואשתו של שגריר פולין לשעבר בווינה, ששהתה בפולין כדי להוציא מן המדינה את אשתו של שיקורסקי, הלנה. היא פנתה בבקשה למוסולוני, וכתוצאה מהתערבותו שוחרר פיאסצקי. Dudek and Pytel, *Bolesław Piasecki*, עמ' 110 ואילך.

119. ראו: Szarota, *U progu*, עמ' 37 ואילך, עמ' 51.

120. Dudek and Pytel, *Bolesław Piasecki*, עמ' 109.

121. ראו: Szarota, *Zajścia antyżydowskie*, עמ' 169, הערה 36; idem, *U progu*, עמ' 49; "Über den Friedrich Widerstandsmythos", עמ' 20, הערות 35, 36.

122. פיאסצקי, שהשתחרר באמצע אפריל 1940, נידון למוות בהיעדרו כבר ב-24 במאי 1940, על ידי בית דין מיוחד. Dudek and Pytel, *Bolesław Piasecki*, עמ' 111 ואילך.

123. Szarota, *U progu*, עמ' 50, 64. הארגון הימני קיצוני "Organizacja Polska" צידד בדעה שבמהלך הכיבוש יסייעו הגרמנים לפולנים "לחסל" את היהודים והקומוניסטים. Szwejgiert, "Podziemne formacje", עמ' 232.

124. Szarota, *U progu*, עמ' 64. שרוטה מצביע כאן על העובדה שהנאצים לא פרסמו את החומר מסיבות עלומות (עמ' 66).

125. שם, עמ' 67.

אלא שההתפרצויות נגד היהודים לא פסקו, ונמשכו גם אחרי אביב 1940. בקיץ אותה שנה קבע עיתון המחתרת **ידיעות** שמאז 5 ביולי (1940) אירעו בווארשה כמה התנכלויות ליהודים, שאורגנו ככל הנראה על ידי סוכנים גרמנים תחת הסיסמה "מוות לקהילה היהודית ולסטלין – יחי היטלר".¹²⁶ בתחילת נובמבר 1940 דיווח העיתון שתלמידי בית הספר המקצועי קונרסקי, ברחוב לשנו שבווארשה, תקפו לעתים "די קרובות" עוברים ושבים יהודים.¹²⁷ היהודים התלוננו שתנועת ההתנגדות הפולנית נוקטת צעדים מעטים מדי כדי להפסיק את "הגל המזוהם של האנטישמיות", ויש לציין שנציגי הכנסייה הקתולית החמיצו הזדמנות להשמיע את קולם.¹²⁸ הנהגת הא.ק. חששה שבעקבות ההתקפה הגרמנית על ברית-המועצות יחלו הפולנים בהתפרצויות אנטי-יהודיות קיצוניות מבעבר, שיש בהן סגירת חשבון עם היהודים. לכן, למחרת פרוץ "מבצע ברברוסה" (22 ביוני 1941), הודיעה הממשלה הפולנית הגולה לשני הנציגים המובילים שלה בארגוני המחתרת שהיא "רואה חשיבות רבה באזהרה לחברה הפולנית לבל יתפתו למסיתים הגרמנים, המבקשים לעודד אותם לנקוט התקפות פעילות נגד היהודים באזורים ששחררו מהכיבוש הסובייטי".¹²⁹ לא בכל מקום עלה בידי נציגי הממשלה הפולנית הגולה ליישם את ההוראות הללו. לפי התיאור של יאן טומש גרוס, בספרו **שכנים**, תושביה הפולנים של העיירה יידובנה (Jedwabne) בצפון-מזרח פולין, שהייתה תחת כיבוש סובייטי מספטמבר 1939, תקפו את 1,600 שכניהם היהודים באופן ספונטאני, דחקו אותם בכוח לתוך גורן ושם שרפו אותם חיים.¹³⁰ מחקרים אחרים שעסקו באזורים שכבשו הגרמנים ב-1941 מידי הרוסים¹³¹ הראו שלאחר המלחמה התקיימו בפולין כמה

126. *Biuletyn Informacyjny* 12.7.1940, מצוטט שם, עמ' 63.

127. שם. העלון קורא למועצת המורים להתערב כי "מעשים כאלה רק מסייעים לתעמולה הגרמנית".

128. ראו הביקורת של עמנואל רינגבלום, מנהל הארכיון בגטו וארשה בתיאוריו: Emanuel Ringelblum, *Stosunki polsko-żydowskie w czasie drugiej wojny światowej*, eingel. von Artur Eisenbach Emmanuel Ringelblum, *Polish-Jewish Relations during the Second World War*, published by Joseph Kermish und Shmuel Krakowski (Jerusalem, 1974), עמ' 76.

129. Dmitróv, "Oddziały operacyjne Policji Bexpieczeństwa i Służby Bexpieczeństwa a początek zagłady Żydów w Łomżyńskim I na Białostoczczyźnie latem 1941 roku" in: Paweł Machewicz and Krzysztof Persak (eds.) *Wokół Jedwabnego*, 2 Bde., Bd. I: *Studia* (Warszawa, 2002), pp. 273-352, here: p. 295.

130. גרוס, **שכנים**.

131. Alexander B. Rossino, "Polish 'Neighbours' and German Invaders; Contextualizing Anti-Jewish Violence in the Bialistok District during the Opening Weeks of Operation Barbarossa", in: *Polin* 16 (2003); Bogdan Musiał, "'Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschossen', Die Brutalisierung des deutsch-

משפטים, בהם נידונו מעשי התוקפנות החמורים של פולנים נגד היהודים בתריסר יישובים בצפון מזרח פולין, שנכבשו בקיץ 1941 על ידי צבא גרמניה.¹³² עורך הדין מטעם המדינה הפולנית, שחקר מחדש את מקרה יידבוונה, הגיע בקיץ 2002 למסקנה שמבצעי הפשע "במובן היותר רחב היו הגרמנים, ואילו במובן היותר צר – הפולנים תושבי יידוונה וסביבתה".¹³³ כבר בסתיו 1939 היו הגרמנים אחראים לשתי התקפות על יהודים, שדמו להתרחשויות שנתיים לאחר מכן,¹³⁴ אולם ההבדל העיקרי בין אירועי 1939 לבין האירועים ב-1941 היה בנכונות הגדולה יותר לרצח יהודים בקרב היחידות הגרמניות שיצאו ב-1941 כדי לנהל מלחמת השמד נגד הבולשביזם ונגד נציגיו לכאורה – "היהודים". הגרמנים התייחסו אל היהודים כאל אנשים חסרי זכויות, וגברים רבים – ובמקרים לא מעטים גם נשים וילדים – נרצחו במבצעי השמדה המוניים בימים הראשונים של המתקפה הנאצית על ברית-המועצות.¹³⁵ תחילת המתקפה על ברית-המועצות חוללה שינוי, ולמרות ההתנגדות לשיתוף פעולה עם הפולנים גילו הגרמנים בשלב זה נכונות רבה יותר לנצל את העמדה החיובית כלפיהם בקרב האוכלוסייה המקומית הלא-יהודית, שראתה בגרמנים משחררים ומצילים מן האיום הקיומי שנשקף להם מידי הסובייטים.¹³⁶ לא הרבה נדרש לשם כך, משום שבקיץ 1941 היתה הקרקע במזרח פולין רוויה אנטישמיות תוקפנית,¹³⁷ שתוגברה בנכונות לבצע מעשי אלימות נגד היהודים. במהלך הסיפוח הסובייטי, שהחל בספטמבר 1939, החריפו המתחים בין הקבוצות

---

sovjetischen Kriegen im Sommer 1941" (Berlin, u.a., 2000); Dean, *Collaboration in the Holocaust*.

132. Paweł Machcewicz, "Wokół Jedwabnego" in: Machiewicz and Persak, *Wokół Jedwabnego*: ראו: כרך 1, עמ' 9-26, כאן עמ' 23.

133. מצוטט שם, עמ' 17.

134. מצוטט שם, עמ' 47.

135. בדרך כלל בירי המוני, אבל לפעמים – כמו בביאליסטוק – על ידי שריפת מאות אנשים שנכלאו בבית כנסת. ב-6 ביולי 1941 נשרפו בבניין אחד ב-Suchowola כמה עשרות יהודים, פעולה שבוצעה במשותף על ידי גרמנים ופולנים – מהם מספר גדול של איכרים מהכפרים הסמוכים. Dmitrów, "Oddziały", עמ' 338 ואילך.

136. השוו את הדוגמאות אצל: Rossino, "Polish Neighbours". חשובה מאוד המסקנה של גרוס, המבוססת על דיווחי עדים, בדבר תחושת ההקלה ואפילו השמחה שבה התקבלה כניסת הוורמאכט על ידי האוכלוסייה הפולנית בשטחי הכיבוש הסובייטיים. בתקופה מאוחרת יותר צונזרה תחושה זו מסיבות של פוליטיקה של העבר. גרוס, **שכנים**.

137. אזור לומז'ה התאפיין כבר בשנות השלושים בנוכחות חזקה של "הדמוקרטיה הלאומית", שעמדותיה היו אנטישמיות ואנטי-סובייטיות, בעוד אזור ביאליסטוק התאפיין ב"אנטישמיות רגשית". Machcewicz, "Wokół Jedwabnego", עמ' 33; verg. Auch Dmitrów, "Oddziały", עמ' 339, 351.

האתניות במזרח פולין,¹³⁸ לאחר שהמסטר החדש דחק את רגלי הפולנים האתניים מעמדות מפתח, ולפי עדויות רבות של בני התקופה, מסרן בידי יהודים.¹³⁹ מצב זה עלה בקנה אחד עם הדימוי שרווח בקרב האוכלוסייה הפולנית, שניזונה מן הסטריאוטיפ "ז'ידוקומונה", שנפוץ מאז סוף מלחמת העולם הראשונה.¹⁴⁰ הפולנים חשבו את כלל היהודים לבוגדים וחיפשו שעיר לעזאזל שיקבל עליו את העונש על העוול שנעשה להם על ידי המשטר הסובייטי. שירותי הביטחון הנאציים אכן חתרו לגרור את האוכלוסייה המקומית לרדיפת יהודים ולעודד ולתמוך ב"פרעות עממיות" כ"ניסיונות לטיהור עצמי", כפי שהורה ראש המשרד לביטחון הרייך (RSHA), היידריך, ב-17 ביוני 1941.¹⁴¹ וכי מה מתקבל יותר על הדעת מכך שיחידות משטרה גרמניות, שחרף הכוחות הדלים שעמדו לרשותם, נאלצו להתמודד עם בעיית "הפיקוח היעיל" על העורף, ישתדלו לארגן פרעות ביהודים בהשתתפות פעילה של האוכלוסייה המקומית;¹⁴² כך מילאו קבוצות גסטפו, משטרת הביטחון (SIPO) ושירות הביטחון (SD) תפקיד בהכנת הפרעות הללו וביישומן.

החלל השלטוני הריק שנוצר עם פרוץ המלחמה בין גרמניה הנאצית לבין ברית-המועצות, בשטחים שבהם התחלפה מעצמת הכיבוש, היה תנאי מוקדם חשוב למעשי האלימות הללו בקיץ 1941. הסובייטים נמלטו והמשמרות האזרחיים הפולניים, שהוקמו ביוזמה ספונטאנית ביישובים שונים בחודשים יוני ותחילת יולי 1941, מילאו כאן תפקיד מפתח.¹⁴³ חברי משטרת העזר הפולנית, שהונהגה על ידי ה-SS והוורמאכט, גויסו בדרך כלל מן

138. Janusz Dunin-Horkawicz זוכר את 1940/41 כתקופה שבה הועדפו היהודים על ידי הסובייטים, וקובע: ניגודי אינטרסים הביאו לידי חיכוכים וגרמו "אצל רבים מתושבי וילנה להקשחה של האנטישמיות". Dunin-Horkawicz, *Wilna*, עמ' 19.

139. דוגמאות לעבודה משותפת בין יהודים לבין הכובשים הסובייטיים מביא רוסינו: Rossino, "Polish Neighbours". בשבועות הראשונים לכיבוש הסובייטי אמנם השתתפו היהודים בשיעור "חסר פרופורציה" בביסוס הסדר החדש, אבל לאחר מכן הוגבלו אפשרויות ההתפתחות שלהם, והם היו נתונים לדיכוי בדיוק כמו האוכלוסייה הלא-יהודית. אף-על-פי כן העמידו פולנים רבים את היהודים ברמה אחת עם המשטר הסובייטי. "Wokół Jedwabnego", Machcewicz, עמ' 36-39; ראו גם: Dmitrów, *Oddziały*, עמ' 328-331; Dean, *Collaboration in the Holocaust*, עמ' 3 ואילך.

140. ראו: André Gerrits, "Antisemitism and Anti-Communism: The Myth of 'Judeo-Communism' in Eastern Europe", in: *Eastern European Jewish affairs* 25 H. 1 (Summer 1995), pp. 49-72.

141. מברק של ריינהרד היידריך למפקד ה'איינזגרופה' מיום 29.6.1941 בתוך: Peter Klein (ed.) *Die besetzten Sowjetunion 1941/42* (Berlin, 1997), p. 319. 27.6.1941 רצחו יחידות גרמניות-נאציות כ-2,000 יהודים בביאליסטוק – 700-800 מתושבי העיר היהודים נשרפו בבית הכנסת, ראו: "Wokół Jedwabnego", Machcewicz, עמ' 52, 54. היוזמה היתה של חברים בחטיבה משטרתית גרמנית. "Oddziały", Dmitrów, עמ' 314-309.

142. ראו: "Oddziały", Dmitrów, עמ' 316, 324, 336 ואילך.

143. "Wokół Jedwabnego", Machcewicz, עמ' 42, 48, 58 ואילך.

המשמרות הללו, וחלק מן החברים בהם היו נרדפי השלטון הסובייטי ופרטיזנים אנטי-קומוניסטים. אלה צוידו בנשק שהגרמנים לקחו שלל מהסובייטים והעמידו לרשותם.¹⁴⁴ התסכולים שמהם סבלה האוכלוסייה הפולנית ב-21 חודשי השלטון הסובייטי מצאו את ביטויים בתביעה ל"גמול", שהופנתה נגד משתפי פעולה – אמיתיים או מדומים – עם השלטונות הסובייטיים, בלא הבנה ברורה באשר למהותו הממשית של שיתוף פעולה כזה. מכל מקום, ההאשמה המעורפלת בדבר התנהגות בוגדנית ובלתי פטריוטית – האשמה בת מאות שנים המבטאת את האיבה ליהודים – הופנתה עתה לא רק נגד יהודים יחידים, אלא נגד הקבוצה כולה. לכך הצטרף גורם נוסף, והוא התקווה שההשתתפות בהתקפות על היהודים – היינו הרס הקהילה היהודית – תעשיר את הנוטלים בה חלק באמצעות החרמת הרכוש היהודי.¹⁴⁵ מצב זה היה אופייני לאזורים סביב העיר לומז'ה (Lomza) שבמחוז ביאליסטוק, שם היה ריבוי של פעולות אלימות ומעשי רצח נגד יהודים, שבוצעו במשותף על ידי פולנים (ספונטאנית)¹⁴⁶ וגרמנים (באופן מתוכנן), כשבכל פעם בלט גורם אחד יותר ממשנהו.¹⁴⁷ בעוד חלק קטן יותר של מעשי אלימות, כפרעות ספונטאניות נגד האוכלוסייה היהודית, פרץ ביוזמת הפולנים,¹⁴⁸ הרי ברוב המקרים הצטרפו הפולנים להתנכלויות ולרצח שיזמו הגרמנים ביישובים כגון טיקוצ'ין, רייגרוד, סוחובולה וזרמבה קושצ'לני (Tykocin, Rajgród, Suchowola, Zaręby Kościelne). חלקם של הפולנים היה בכך שהוציאו את היהודים בכוח לרחובות, השגיחו עליהם, ליוו אותם ומסרו מידע על מקומות המגורים של קומוניסטים יהודים, אמיתיים או מדומים, ומדי פעם אף ביצעו מעשי רצח ביוזמתם. במקומות אחרים רמזו היחידות הגרמניות לפולנים המקומיים שיראו בעין יפה פרעות ביהודים ולא ינקטו נגדם שום צעדים, והניחו להם לפעול. במקומות אלה במחוז ביאליסטוק, כגון ידוובנה, ראדז'ילוב, גוניונץ וונשוש (Goniądz, Wąsosz, Radziłów, Jedwabne), רצחו הפולנים בקיץ 1941 אלפי יהודים בעצמם, בלא התערבות הגרמנים. אין חולק על כך שהאנטישמיות היתה "המכנה המשותף" לעבודה המשותפת של הגרמנים וחלק נכבד מהאוכלוסייה הפולנית המקומית.¹⁴⁹ ביישובים רבים בנפות לומז'ה וגראייבו (Grajewo), שבמחוז ביאליסטוק, שררה אווירה של פוגרום מיד עם תחילת המתקפה על ברית-המועצות.¹⁵⁰ בשבועיים הראשונים השתתף

144. שם, עמ' 59; "Oddziały", Dmitrów, עמ' 339.

145. ראו: Dean, *Collaboration in the holocaust*, עמ' 97.

146. ביישובים: Jasinówka, Szczuczyn, Grajewo, Rutki, Wasilkó.

147. ביישובים: "Wokół Jedwabnego", Machcewicz, Goniądz – Jasionowa, Radziłów, Jedwabne, עמ' 46.

148. שם, עמ' 26-48; "Oddziały", Dmitrów, עמ' 344 ואילך; Rossino, "Polish Neighbours".

149. "Wokół Jedwabnego", Machcewicz, עמ' 55.

150. "Oddziały", Dmitrów, עמ' 330 ואילך.

חלק נכבד מהאוכלוסייה הפולנית המקומית בפוגרומים ובמעשי שוד ורצח "לא שיטתיים" נגד יהודים. בשלב השני, שהחל ב-7 ביולי 1941 עם הטבח ברדז'ילוב, וכעבור שלושה ימים, ב-10 ביולי, עם הטבח בידוובנה, רצחו הפולנים את כל היהודים במקום – כ-3,300 נפש.¹⁵¹ משטרת הביטחון הגרמנית עשתה שימוש בקבוצה של פולנים "משתפי פעולה אמינים", שהיו פתוחים לקלוט תעמולה אנטי-יהודית ואף הפיצו אותה בקרב האוכלוסייה המקומית. פולנים אלה שאבו עידוד מהיעדר הענישה וממעשי הרצח שביצעו הגרמנים באזור. בשטח הגנרלגוברנמן היה המצב שונה, משום שכל שטחו היה תחת כיבוש גרמני כבר מראשית המלחמה, ושיתוף הפעולה הבולט בין פולנים לשלטונות הכיבוש החל בשנת 1942, בקרב פרטיזנים לאומנים והאוכלוסייה הפולנית הכפרית שביקשו להבטיח ביטחון, "שקט וסדר". מסיבות אלה סייעו תושבי הכפרים, ובמיוחד מי שעבדו בהתנדבות ככבאים, כפקחי יערות (straż leśna) וכחברים במשמר הכפרים (warta wieska), וכן כנופיות של פולנים מן הימין הקיצוני, ברדיפות אחר יהודים. במחוזות ובנפות שבשטח הגנרלגוברנמן נוהלה פעילותן של יחידות הסיוע הללו על ידי ראשי כפרים, ראשי מועצות ומפקדים מתנדבים מיחידות הכבאים. כל הגברים המבוגרים סייעו בתורנות לגרמנים בביצוע "הפתרון הסופי", וצוידו לשם כך באלות ובגרזנים. חלקם אף צוידו בנשק חם.¹⁵²

הרוח החיה בביטאון המחותרת **פראוודה**, שיצא בגנרלגוברנמן, היתה הסופרת זופיה קוסק (Zofia Kossak), שבאביב 1942 צידדה בהשקפה שרצח היהודים על ידי הנאצים הוא התגשמות "הנבואות של התנ"ך".¹⁵³ התבטאות קשה זו הושמעה בעת שקהילות יהודיות רבות בגנרלגוברנמן, כגון לובלין, חלם, מיילץ (Mielec) ואחרות, כבר נשלחו למחנות המוות. בהתייחסו לתגובה של האוכלוסייה הפולנית, קבע הביטאון **פראוודה** נחרצות שהפולנים אינם יכולים להיחלץ לעזרת היהודים, משום שכמה גיבורים שניסו להתערב ולהגן על הנידונים למוות שילמו על כך בחייהם. **פראוודה** אמנם טען שהפולנים צריכים לעשות חשבון נפש באשר למשמעות מרחיקת הלכת של הטרגדיה היהודית המתרחשת לנגד עיניהם, אולם מצד אחר הדגיש שעל הפולנים לברר את מדיניותם השגויה כלפי היהודים, שנעה בין שני קטבים – מצד אחד כניעה משפילה ליהודים, ומצד אחר שימוש באלימות פיסית כלפיהם. במקום זאת, נכתב בביטאון, מן הראוי לדבוק בנורמות התנהגותיות העולות בקנה אחד הן עם האינטרס של המדינה והן עם המוסר הנוצרי. על מקרים שבהם היו חלקים גדולים של האוכלוסייה הפולנית מעורבים מרצונם החופשי ברצח יהודים, במקומות כגון דמבלין, שומוב, יגודני, סטאוויסקי

151. שם, עמ' 333 ואילך. שוטרי העזר הפולנים דימו שבכך הם ממלאים את חובתם בפקודת הגרמנים.

שם, עמ' 345; "Polish Neighbours"; Rossino.

152. Chodakiewicz, *Żydzi i Polacy 1918-1955*, עמ' 203 ואילך.

153. *Prawda*, Nr. 5, Mai 1942, "Proroctwa się wypełniają".

וקולנו (Kolno, Stawiski, Jagodne, Szumów, Dęblin) כתב הביטאון כי "נגד החרפה הזאת עלינו לנקוט את כל האמצעים העומדים לרשותנו. עלינו... לחרוץ את דינם של האנשים הללו בעיתונות המחתרת, לקרוא לחרם על התליינים, ולאיים עליהם בפרסום מעשי הרצח שלהם, כדי לעורר בהם פחד מפני ענישה חמורה על ידי בתי הדין ברפובליקה הפולנית החופשית".¹⁵⁴

סיכום

שיתוף פעולה בין כובשים ונכבשים התקיים במקום שבו היתה חפיפה בין האינטרסים של שני הצדדים, כלומר כאשר העבודה המשותפת הביאה תועלת לשניהם. השאלה אם העבודה המשותפת שהונהגה מדי פעם בפעם תיחשב למותרת או אסורה נראתה בעיני בני התקופה כעניין של מוסר, עמדה פטריוטית ואינטרס עצמי לאומי-אתני. לאמיתו של דבר, ההכרעה בשאלה כיצד להעריך את שיתוף הפעולה עם האויב נבעה בראש ובראשונה משיקולים פוליטיים. מן המחקר העכשווי מצטיירת התמונה הזו: המנהיגות הנאצית לא ראתה לנכון להרחיב את תחום שיתוף הפעולה הפולני-גרמני, כמות שרצה הצד הפולני, כדי שלא להעמיד בספק את הסמכות של שלטונות הגנרלגוברנמן ואת המונופול הבלתי מוגבל של הגרמנים להוציא הוראות ופקודות. לפיכך, מרחב התמרון שהותירו שלטונות הכיבוש לעבודה משותפת עם החוגים השמרניים הפולניים היה מצומצם ביותר, ואפשרויות שיתוף הפעולה הוגבלו מאוד. אי לכך התנהל שיתוף הפעולה הגרמני-פולני במלחמת העולם השנייה בתחום האפור – בלא הסכמה או בהסכמה שבשתיקה – והתייחס לתוכניות ולאינטרסים של חלק גדול מן האוכלוסייה הפולנית, במידה שאלו תאמו את המטרות של שלטונות הכיבוש הגרמניים. הרשויות המקומיות והאגודות המקצועיות שתפסו את מקומם של הסוחרים היהודים שסולקו, וכן גופי הימין הפוליטי האנטישמיים, הגשימו בכך את המדיניות של שלטונות הכיבוש, ולכן יש לראות בהם חלק ממדיניות זו.¹⁵⁵

הביטוי הקיצוני ביותר של שיתוף הפעולה התגלה בהפליית היהודים ורדיפתם. בעניין זה יכלו שלטונות הכיבוש לנצל לטובתם את הפוביות ורגשות השנאה כלפי היהודים, שרווחו בקרב חלקים שונים של האוכלוסייה הפולנית. המצב היה שונה באזור וילנה, שם גבר הניגוד בין פולנים וליטאים על הרגשות האנטישמיים, ובאזורים אחרים, שבהם היו הפולנים עצמם מיעוט. עם זאת, אין ספק שהשלטון הכוחני הסובייטי, שהחריף מאוד את הקונפליקטים האתניים בפולין, היווה גורם מסייע בהתפרצויות האלימות ורצח היהודים שביצעו הפולנים בקיץ 1941.

154. שם. כפי שמתברר מעדות זו, מעורבותם של הפולנים ברצח היהודים מרחיקה לכת הרבה מעבר לתחום הגיאוגרפי של ידוובנה – והוא משתרע כנראה מאחורי "יגודנה". ראו: Machciewicz, "Wokół Jedwabne", עמ' 25. שני היישובים שהוזכרו לראשונה קרובים לידוובנה באזור (Lomża).

155. ראו: Czesław Szczepańczyk, *Polityka okupanta wobec spółdzielczości wiejskiej w Generalnej Guberni 1939-1944* (Warszawa, 1978), p. 259.

פולנים ביצעו רצח המוני של יהודים בעיקר באזור הצפון-מזרחי של מחוז ביאליסטוק, שם עמדה אוכלוסייה פולנית בעלת עדיפות מספרית גדולה לבדה מול מיעוט יהודי. את הקרקע לכך הכשירה עוד קודם לכן אנטישמיות נפוצה, שטופחה בין שתי מלחמות העולם בראש ובראשונה על ידי המפלגה "הלאומית-דמוקרטית" הפולנית, ועל ידי הפלגים היותר קיצוניים שלה. בשטח הגנרלגוברנמן התבטא הדבר בשותפות ברצח יהודים, שעד היום איננו מסוגלים להעריך את היקפו ואת מספר קורבנותיו.

תרגמה מגרמנית: מרים קראוס